

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TALÂT PAŞA'nın
HATIRALARI

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:
Yenigün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Temmuz 1998

TALÂT PAŞA'nın
HATIRALARI
TALÂT PAŞA

İlksöz
Hüseyin Cahit Yalçın
CGAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

İÇİNDEKİLER

Talât Paşa'nın El Yazısı	7
İlksöz	9
Giriş	11
Hatıralarımı Neden kaleme aldım?	11
Türkiye'ye yapılan haksızlıklar	12
I- Meşrutiyetin İlanı	13
Jön Türk hareketi	15
İlk Ermeni ve Bulgar hareketleri	16
Türkiye'den koparılan topraklar	18
Balkan Harbi faciası	18
Rusların Türkiye'yi zayıflatmak siyaseti	21
Boşa giden gayretler	23
II- Almanya ile ittifak nasıl hazırlandı?	23
Breslau ve Göben hadisesinin iç yüzü	27
Harbe giriş arifesinde	28
Türkiye harbe nasıl girdi?	30
Mağlubiyetler başlayınca	31
Vagon ticareti meselesinin iç yüzü	33
İttihat ve Terakki'nin temizliği	36
III- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatı	37
Sadrızam Küçük Sait Paşa	40
IV- Ermeni meselesinin tarihi	43
Ermenilerin içyüzünü gösteren tarihi vesikalar	45
Ermeniler düşmanlarımıza nasıl alet oldular?	52
Kanuni durumdan gayri kanuni duruma geçiş	57
Umumi ve hususi tadiller	59
Dikkate şayan bir makale	61
Ermenilerin tehciri	65
Müspet hadiseler	67
Hükümetin icraatı	77
V- Rus vesikaları	80
Türk halkına yapılan zulümler	80
Ermeni cinayetleri	82
Ermeni çetelerinin zulümleri	85

Büyük katliam	87
Vahşetlerin arkası kesilmiyor	92
Rusların itirafları	100
Albay Morel'in hakiki hüviyeti	118
VI- "İttihat ve Terakki" siyasi fırkasına dahil olan kabineler ve bu fırka azaları aleyhine davalar	123
Vesikalar	125
Ayan Meclisi'nce reddedilen takrir	
Bazı çürük iddialar	
Mahkemenin selahiyeti meselesi	140
Birinci mahkemenin sonu	142
Suçsuzlar mahkûm ediliyor	144
Dahiliye Nazırının vaziyeti	145
Umumi Harb'in ilanından kimler mesuldür?	146
Harici siyasetten mesul olanlar	147
İdam için ileri sürülen delil	148
Kasten tahrif edilen hadiseler	150

İLK SÖZ

Talât Paşa bu hatıralarını, mütarekeden sonra memleketi terke mecburiyet hissederek Almanya'ya çekilmiş olduğu sıralarda kaleme almıştır. Meşrutiyet devrinin en yüksek simalarından biri olan Talât Paşa bize çok alakaya şayan bu mühim zamanlar hakkında pek önemli malumat verebilirdi. Fakat haller ve şartlar onun tam bir "hatırat" yazmasına imkân bırakmamıştır.

Böyle olmakla beraber, temas ettiği bahsi tamamıyla tenvir etmiş (aydınlatmış) ve bize mühim bir vesika bırakmış olduğu şüphesizdir.

"Tanin" gazetesinde Talât Paşa'nın hatıralarını neşretmek istediğimiz vakit, bunun zaman itibarıyla münasip bir hareket olup olmayacağını epeyce düşünmüştüm. Çünkü Meşrutiyet devrinin sadrazamı o devrin en acı vakalarından birine temas ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu tasfiye edilmiş, bunun harabeleri arasından yepyeni ve diri bir milli Türk Cumhuriyeti çıkmış olduğu için, eski hatıralar üzerinden sünger geçirerek maziyi unutmak ve yeni devrin kardeş vatandaşları halinde yaşamak şartlarını kuvvetlendirmek bir vazife idi.

Fakat tarih ortadan kaldırılamaz. Onun her tarafını aydınlatmaya çalışmak istikbali daha emin surette hazırlamak hususunda faydalı olur. İşte bu mülahazaya mebnidir ki bu (düşünceye dayanarak ki) bugünkü mesut neticelere varıncaya kadar ne zor ve karanlık yollardan geçtiğimizi ortaya koyan bu vesikayı matbuata tevdi etmekte (vermekte) tereddüt etmemiştim.

O günlerde tamamen mazi demek olan bu hatıralar, bu günün şartları içinde tam bir aktüalite halini aldı. Zamana, tarihe, eski günlerin hallerine ve şartlarına bakılmaksızın, Türk şeref ve haysiyetine düşmanlar tarafından hücumlar, Türkün hakkını gasp için iftiralı faaliyetler başlamış bulunuyor. Bu durum içinde, Talât Paşa'nın hatıraları hususi bir ehemmiyet ve kıymet kesbediyor.

Talât Paşa vatanını çok seven, vatanının hayrı ve selameti uğrunda nefsine varıncaya kadar her şeyini feda etmeye hazır bulunan bir şahsiyetti. Bıraktığı hatıralar bu noktadan da bizi tenvir edebilir. Memlekete yaptığı hizmetler arasında bu hatıralar bugünün en takdir ve şükran ile yadedeceği bir eserdir.

19 Şubat 1946

Hüseyin Cahit Yalçın

GİRİŞ

HATIRALARIMI NEDEN KALEME ALDIM?

Birçok kimse hatıratımı yazmak için beni teşvik ettiler, muhtelif cemiyetler bu maksatla bana müracaat, hatta bu hususta maddi menfaat teklif ettiler. Meşrutiyetten önce ve sonra "İttihat ve Terakki Fırkası'nın" kurulması hakkındaki hatıralarımı ve o zamanki iç ve dış siyasete müteallik (ilişkin) hadiseleri siyasi bir hatıra defteri şeklinde değil, fakat tarihi bir tenkid halinde sonradan yazmayı tasavvur etmişim. Ancak, asırlardan beri devam edegelmiş sinsi bir siyasetin bugün Osmanlı devletine arzu ettiği şekli vermek üzere ileri sürdüğü haksız ithamlara tahammül edemeyeceğimden aşağıdaki izahları mufassal (ayrıntılı) hatıralarıma giriş ve aynı zamanda da haksız ithamlara cevap olarak yazmaya karar verdim. Bildiğim hadise ve hakikatleri burada tam olarak sıralamaya imkân yoktur. Fakat söyleyeceklerimin hepsi hakiki hadisattan ibarettir.

Şark meselesi gösterildiği gibi bir insanlık ve Hıristiyanlık meselesi değil, bilakis bir nefret ve menfaat meselesidir. Türk devletinin dahili işlerine yapılan müdahaleler hep buna müstenittir (dayandırılmıştır). Filhakika Türk devletinin, Türkler de dahil, bütün tebaasına iyi muamele temin eden muntazam bir idare kurmaya muvaffak olduğunu iddia etmek bir cürettir. Fakat bu husustaki hatayı yalnız Türklere yüklemek de doğru değildir. Rusların Yahudilere ve Müslümanlara ve hatta, müstebit Çarlığa karşı gelen Hıristiyanlara yaptıkları vahşet her ne kadar insanlık hislerini galeyana getiriyorsa da Avrupa'nın insaniyetperver diplomatları bu hususta en küçük bir söz söylemek cesaretini gösteremediler. Rusya hakkındaki en ufak bir şikâyetin harbe sebebiyet verebileceğini biliyorlardı; bunun için susmayı tercih ettiler. Hürriyetin hamisi rolünü takınan, hukuku beşer (insan hakları) beyannamesini neşreden Fransa, vahşi ve müstebit Çarlığa her türlü yardımda bulunmaktan utanmadı ve 1871 harbinden sonra bu müstebit devletle bir ittifak dahi yaptı. Almanya'ya karşı kuvetli bir Rusya kurulacaktı. Çarlığın istibdadı sağlamaştırıldı. Rusya'nın Türk ıslahat teşebbüslerine karşı çıkardığı manilere göz yumuldu. Türkiye'nin ıslahat yapması hiçbir zaman ciddi olarak arzu edilmedi. Muahedelerde adı geçen ıslahat mahiyet itibarıyla birer müdahaleden başka bir şey değildir. Bir devletin idaresindeki terakki ve ıslahat onun siyasi ve iktisadi istiklaline tâbidir (bağlıdır).

TÜRKİYE'YE YAPILAN HAKSIZLIKLAR

Bir taraftan Türkiye ıslâhat yapmaya zorlanırken diğer taraftan da müdahale ve himayeyle siyasi ve kapitülasyonlar vasıtasıyla da iktisadi istiklalini büsbütün ortadan kaldırabilmek için Türkiye'ye tâbi olan milletler ayaklanmaya teşvik ediliyordu.

Bir Türk şairine göre bu gibi ıslâhat tavsiyeleri, elleri kolları bağlandığı halde koşması istenen bir insana benziyordu.

Buna mukabil, İngiltere, ancak siyasi menfaatlerinin zoru ile Türkiye'nin ve bilhassa İstanbul'un Ruslar tarafından işgalini önledi; Ayastafanos muahedesinin Berlin muahedesiyile tadili ancak bu sebebe müstenit idi (dayanırdı). Fakat Almanya'nın askeri ve iktisadi bakımlardan gösterdiği şayanı hayret derecede çabuk terakki, Bismark tarafından ittifakı müsellesin tesisi (üçlü ittifakın kurulması) ve bilhassa Alman deniz kuvvetlerinde büyük İngiliz donanmasına tehlikeli bir rakip olacak derecede görülen inkişaf, İngiltere'nin az sevilen Çarlıkla birleşmesi neticesini doğurdu. O günden itibaren Türkiye, Avrupa devletlerinin hiçbirinden velevki onun menfaat için dahi olsa, en ufak bir yardım görmedi. Birleşmiş olan taraflardan her biri şark meselesini kendi maksatlarına uygun bir şekilde halletmeye çalışıyordu.

Babıâli mevcudiyetini temin için o zamana kadar siyasi tezatlardan istifade ederken devletler arasındaki muvazene (denge) ve ayrılıklar artık kendi aleyhine dönmüştü. Üçlü ittifak ile ikili ittifakın münasebetleri ve bilhassa üçlü ittifakın kendi âzası arasındaki münasebetler o derece gerginleşmiş ve görüşlerde o derece ayrılık başgöstermişti ki, devletlerden hiçbiri şark meselesi siyasetinden vazgeçmiyordu. Devletler gruplarından her biri belki başka bir şekil altında olmak üzere kendi menfaatlerini temin etmeye çalışıyordu. Türkiye'nin Paris ve Berlin muahedeleri ve devletlerin garantisi ile temin edilmiş olan mevcudiyetine bu muahedeleri imzalamış olan devletlerden hiçbiri riayet ve hürmet etmiyordu.

I

MEŞRUTİYETİN İLANI

1908 senesinde Jön Türkler tarafından Meşrutiyet ilan edildiği zaman Türkiye'nin Avrupa karşısındaki siyasi durumu bu vaziyette idi.

İhtilâl, hükümet şeklindeki değişiklik, memleket içinde bir çok mücadelelere ve karışıklıklara sebebiyet vermişti; muvakkat bir zayıflık baş göstermişti. Abdülhamid'in keyfi idaresi merkezde ve vilayetlerde hususi bir zümre yetiştirmişti. Bunlar geniş mikyasta kendi menfaatlerini temine çalışıyor, bu esnada da zavallı halk tamamıyla eziliyordu. Bu zümre mensuplarını müşterek menfaatleri birbirine bağlıyordu. Hükümet merkezinde nazırlar ve saray mensupları İstanbul'daki hempalarıyla nasıl sıkı sıkıya birleşmiş ve karşılıklı olarak birbirlerine yardım etmekte idiyeler, vilayetlerdeki zenginler ve eşraf da nazırlar ve saray mensuplarıyla sıkı temasta olup halkı istismar etmekte devam ediyorlardı. Bu zümrenin bir kısmı da muhtelif ekalliyetlerden (azınlıklardan) müteşekkildi. Yunanlılar, Bulgarlar, Sırlar, Ermeniler, Araplar, Kürtler ve Arnavutlar; Türkiye'yi inhitata (yıkılışa) ve ölüme sürüklemekte olan Abdülhamit hükümetinden iki türlü menfaat teminine çalışıyorlardı.

Bir taraftan Yunanlılar bu hükümetin devamının devletin muhakkak olarak çökmesiyle neticeleneceğini anlıyor ve kendilerini de bilhassa Rumeli'de onun mirasçısı olarak görüyorlardı (1). Diğer taraftan da patrikhanenin elde ettiği imtiyazlar ve askeri hizmetten muafiyetleri sayesinde manevi bir istiklâl de kazanmışlardı. Büyük mikyasta rakipsiz olarak ticaret yapabiliyor ve bu seretle de büyük servetler temin ediyorlardı.

Bulgarlarla Ermeniler bir Avrupa müdahalesiyle kendi istiklallerini temin etmek maksadıyla Abdülhamid'in keyfi idaresini ileri sürüyorlardı.

Kürtlerle Arnavutlar ise, sarayın himayesine sığınmışlar, hükümet yüküne iştirak etmeksizin şahsen büyük istifadeler elde ediyorlardı.

Araplara gelince, bunlar kendi menfaatlerini içlerinden Hıristiyan ve Müslüman olanların büyük mevkilere geçmesinde ve birçok hususi imtiyazlar elde etmelerinde görüyorlardı. Bu suretle menfaatlerini temine çalışan Arnavut, Kürt ve Araplar da yukarıda bahsettiğim zümreye dahildi. Hıristiyan halkının sefaleti Müslümanlarınkinden farksızdı.

JÖN TÜRK HAREKETİ

Jön Türk hareketi memlekete müsavat (eşitlik) hürriyet ve adalet getirmek emeliyle ortaya atılmıştı. Bu prensibi temin maksadıyla Jön Türkler, Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesaire gibi yurttaki bütün milletleri birleştirmeyi, bu suretle de sevgili vatanın selamet ve terakkisi için birlikte çalışabileceklerini zannediyorlardı. Fakat ihtilâli takip eden hadiseler maalesef bambaşka bir çehre gösterdi. Yunanlılar, İttihat ve Terakki'nin asıl niyetlerinin tahakkuk etmemesi için bu birliğe şiddetle muhalefet ettiler; müsavat ve hürriyet onların maksat ve menfaatlerine mugayirdi (karşıydı). Müsavat demek, bütün vatanperverlerin menfaat ve mesaide (çalışmada) müsavatı demektir.

Fakat Meclis'te umumî askeri hizmete karşı şiddetle mukavemet eden Yunanlılar olmuştu. Tabiidir ki, müsavat ile hususi imtiyazların telifi kabul değildi. Osmanlılık fikri ise Elenizm için bir tehlike idi. "Osmanlı" tabirinden asabileşen Serfiçe Mebusu Boşo Efendi, Meclisin hitabet kürsüsünden alenen onun için Osmanlılığın "Osmanlı Bankası"ndaki "Osmanlı"dan fazla hiçbir şey ifade etmediğini söylemek küstahlığını gösterdi. Bu itibarla Yunanlı mebuslar bu gibi işlerde daima hükümet projelerine muhalifler ve mürtecilerle (gericilerle) birleşiyorlardı.

İLK ERMENİ ve BULGAR HAREKETLERİ

Ermenilerle Bulgarlar kendi gayelerini tahakkuk ettirmek için başka bir yola tevessül ediyorlardı. Kanunu Esasi'nin bahsettiği hürriyet sayesinde ilk müsait fırsatta hükümete karşı gelmek ve Avrupa tarafından yapılacak bir müdahale neticesinde kendilerine muhtar bir idare ve nihayet istiklâl temin maksadıyla bir kısmı Anadolu ve bir kısmı da Rumeli'de asabi bir süratle ve gayet açık bir şekilde milli varlıkları için çalışıyorlardı. Jön Türklerle karşı tamamıyla Kanunu Esasi'ye sadık ve müttehit (birlik içinde) bir tavır takınıyor, Avrupa'ya karşı ise eski ve yeni hükümetten şikâyet ediyor ve Türk vahşetinin elân (şimdi de) devam ettiğini ispata uğraşıyorlar, iddialarının delillerini siyasi komiteler vasıtasıyla elde etmeye çalışıyorlardı. Adana hadiseleri, Rumeli'deki galeyan ve cinayetler sırf onların eseridir; bunlar sonradan Müslüman halka atfedilmiştir (yüklenmiştir).

Bununla Müslüman halkın katliama iştirak etmediğini söylemek istemiyorum; niyetim bu teşvik ve tahriklerin Ermeni ve Bulgarlar tarafından sırf siyasi maksatlarla yapılmış olduğunu ispat etmektir.

Adana hadiselerini müteakip dahiliye nazırı oldum. Bütün arzu ve hedefim muhtelif milliyetleri, bilhassa Ermeni ve Türkleri bir dostluk bağı ile birleştirmek idi. Adana hadiseleri hakkındaki tahkikat evrakını dikkatle tetkik ettim. Hadiselerin Ermeniler tarafından tahrik edilmiş olduğu, tahkikat komisyonu azası olan Ermenilerin şahadeti ile de teeyyüt ediyordu. (doğrulaniyordu) Komisyon azasından biri olan Agop Babikyan Efendi bunu bizzat bana da itiraf etti. Tahrik edilmiş olan halkın zalimane cinayetlerde bulunduğu da tahakkuk ediyordu. Adana hadiseleri 31 Mart'ta ve irtica günlerinde vuku bulmuştu. Takip edilen maksadın halk kitlelerinin taassubunu tahrik ederek, katliama sebebiyet vermek suretiyle Avrupa'nın dikkat nazarlarını üstlerine çekmek ve Kilikya'da muhtar bir Ermeni birliği vücuda getirmek olduğunda şüphe yoktu. Ben bu işte bitaraf bir devlet adamı sıfatıyla siyasi maksadımı unutmak ve Müslüman olsun, Ermeni olsun, katliam faillerini müstahak oldukları cezaya çarptırmak istiyordum. Bu hadiseler sırasında Müslüman halkı katliama teşvik etmiş olan müftü ve diğer Müslümanların da cezalandırılmalarında ısrar ettim. Bunun üzerine mahkeme müftüyü ve şeriklerini (ortaklarını) idama mahkûm etti. Ve bu idam kararının nazırlar heyetince tasdikini temin eden yine ben oldum. Hafifletecekleri kanaatinde idim. Komitelere karşı daima azami müsamahayı gösterdim ve onların hakiki maksatlarını bilmiyormuş gibi hareket ettim. Fakat hükümetin bu hareket tarzı komitelerin ihtiraslarını hififletmek şöyle dursun, onları bilakis takviye etti. Hülasa, Jön Türkleri mutaassıb, nüfus sahibi ve yalnız kendi menfaatlerini düşünen ve muhtelif milliyetlere mensup olan kimselerin siyasi sebeplerle dahilde Jön Türklerin serbest hükümetine karşı çıkardıkları güçlükler ve manilerle mücadele ederken hariçten de mevcut muahedeler (anlaşmalar) ayaklar altına alınıyordu. Hakiki bir sebep gösterilmeksizin bazı hükümetler tarafından emri vakilerle Türk devletinin bazı parçaları gasp ediliyor ve bu muahedeleri birlikte imza etmiş olan devletler de bu hususta sükûtu muhafaza ediyorlardı.

TÜRKİYE'DEN KOPARILAN TOPRAKLAR

Bir taraftan Bulgaristan 1908 senesinde, İstanbul'daki maslahatgüzarı Bay Eşşof'un bir ziyafete davet edilmediği bahanesini ileri sürerek Şarki Rumeli'yi Bulgaristan'a ilhak ile krallığı ilan ederken, diğer taraftan da Avusturya ortada hiçbir sebep olmaksızın Bosna-Hersek'i ilhak ettiği halde, her iki devlet grubu da bunu protesto etmek cesaretini gösteremedi. Bu sırada Belçika'nın bitaraflığını garanti eden bir muahedeyi ihlal ettiği için Almanya'ya harp ilan etmiş bir kabine olan Asquith kabinesi mevkii iktidarda bulunuyordu. Bu arazi ilhakları ve muahede ihlalleri bundan ibaret değildi. 1906 senesinde Fas hakkındaki anlaşmadan sonra İtalya hiçbir sebep olmaksızın Trablus'a hücum etti. Berlin muahedesine imzalarını koymuş olan devletler, bu gasp karşısında sükûta büründüler. Türkiye sırf bu gasp ve emrivakileri protesto maksadıyla İtalya'ya karşı harbe başlamaya mecbur kaldı. Bir maksadı da başka devletlerin iştihalarını kapamak ve yeni "emrivaki"lere mani olmaktı. Maatteessüf bu gayret ve fedakârlıklar o ihtiras ve hevesleri durdurmaya muvaffak olamadı. Harbin uzun sürmesi yüzünden ve fırka ihtilafları dolayısıyla dahilde başgösteren kargaşalıklardan istifade temin etmek maksadıyla bize karşı Balkan ittifadı (birliği) vücut buldu.

BALKAN HARBİ FACİASI

Balkan harbini önlemek, Avrupa büyük devletleri için basit bir işti. Hangi devlet grubuna dahil bulunursa bulunsun, büyük devletlerden herhangi birinin ciddi bir tavır takınması bu kadar kan dökülmesine mani olmak için kâfi idi. Fakat siyasi hesap ve düşünceler burada da aklı selim ve insanlık ideallerine galip geldi. Üç itilaf devletleri bu ittifadı (birliği) kendi maksatlarına uygun gördüler ve üçlü ittifak karşısında bir kuvvet vücuda getirmeyi ümit ettiler. Buna mukabil Avusturya Sefiri Markof Palaviccini'nin bana muhtelif görüşmelerimizde teyit ettiği (doğruladığı) gibi Türkiye'nin harpten muzaffer çıkacağını ümit ediyordu. Avusturya mağlup ve harpten zayıf düşmüş Balkan devletlerinin ve bilhassa Sırbistan'ın kendi arzularına tabi olacağını ve kendisinin de Arnavutluk meselesinde hususi ve büyük bir rol oynayabileceğini umuyordu. Öteki devletler grubu ise -Türkiye harpten galip çıkmak şartıyla- harpten sonra da statükonun muhafaza edileceğini bir ihtiyati tedbir olarak beyan ediyordu. Ordunun teşekkül tarzı değiştirilmiş, fakat yeni nizam henüz tatbik olunmamıştı. O sırada iktidar mevkiiinde

bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi, Avrupa'nın bir harbe müsaade etmeyeceği kanaatıyla olacak, talim maksadıyla silah altına çağırılmış olan kıtaları, yani takriben 100 bin kişiyi terhis etmişti. Fakat harp çıkınca ordu tuhaf bir vaziyette kaldı. Bir taraftan kıtalar terhis edilirken, diğer taraftan yeni kıtalar silah altına alınıyor ve kadrolar değişmiş olduğundan ne subaylar askerleri ve ne de askerler subayları tanıyordu.

Böyle karmakarışık bir ordu ile harp, Türkiye için daha başlamadan kaybedilmişti.

Arnavutluk'un ve Makedonya'nın büyük bir kısmında Türklerin ekseriyeti teşkil ettiği nazarı itibara alınmaksızın 1913 senesinde Londra Konferansı gaddar bir operatör gibi ameliyatlara girişti ve Balkan haritası üzerinde bıçağını serbestçe oynattı. Fakat bu ameliyat arzu edilen neticeyi vermediğinden, başka kısımlar da hastalandı.

Bu suretle bütün Avrupa tedavisi mümkün olmayan bir hasta olmaya mahkûm edilmişti. Umumi Harbi, Balkan Harbi doğurmuştu. Umumi Harb'in neler tevliid edeceğini (doğuracağını) ise şimdiden tayin ve takdir etmeye imkân yoktu. Şu muhakkak ki, ortadan kalkan Avrupa muvazenesi (dengesi) daha senelerce teessüs edemeyecek ve bir sürü iktisadi ve siyasi hadiselerle karşılaşılacaktır.

Balkan Harbi'nde zayıf düşmüş olan Türkiye'nin artık hiçbir hakkı kalmamıştı. "Kuvvet hakka üstündür" sözü, Türkiye'ye bütün şümuliyle ve alenen tatbik olunuyordu. Memleketin, dört yüz, beş yüz seneden beri Türk devletine bağlanmış olan birçok kısımları, vilayetler, halk, dini ve medeni münasebetler nazarı itibara alınmaksızın merhametsizce devletten koparılıyordu; Londra Konferansı bütün bu hususlarda sırf hak kuvvetindir prensibi ile hareket ediyordu. İkinci Balkan Harbi patlayıp da Türkiye hak ve kuvvetine dayanarak sırf kültürel tarihi İslam eserleri ihtiva eden ikinci payitahtı Edirne ve havalisini tekrar işgal ettiği zaman her taraftan itirazlar yükseldi. Bu sıralarda devletlerden hiçbiri Türkiye'den bir menfaat beklemiyordu; bunlardan her biri Balkan devletlerini kendi tarafına kazanmaya gayret ediyordu. Bu haksızlıkların sebep ve mikyasının (ölçüsünün) yine siyasi menfaat olduğu görülüyor. Balkan devletlerine Türkiye'ye harp ilan etmek ve harp sonunda kendileri için arazi koparmak hakkı tanındığı halde Türkiye'ye Bulgaristan'a harp ilan etmek ve beş yüz seneden beri maliki bulunduğu arazi parçalarını geri almak hakkı tanınmıyordu. Sir Edward Grey sefirimizi, "Edirne'ye gittiğiniz takdirde İstanbul'u da kaybedersiniz" şeklinde tehdit etti: Bay Sasanoff, Edirne'ye yürüyüşümüz hakkında Harbiye ve Bahriye nazırlarıyla yapılan müzakere neticesinde hazırlamış ve vermiş olduğumuz mufassal (ayrıntılı) notaya cevap vereceğini bildirmiş ve Bay Pichou da Londra kararlarına karşı gelmeye hakkımız olmadığını iddia etmişti. Hepsi bizi Türkiye'nin zevaliyle (yok olmasıyla) tehdit ediyorlardı. O zamanki Türk hükümeti Avrupa'nın ve bilhassa Rusya'nın ve Rusya'ya haris arzu ve heveslerinde müzahir (taraf) olmak mecburiyetinde bulunan İngiltere ve Fransa'nın maksat ve fikirleri hakkında tam malumat sahibi idi. Edirne'nin yeniden zaptı, ruhen ve manen ezilmiş olan milletin maneviyatını yükseltti. Çalışmak ve yaşamak ümidi yine canlandı. Tabii bu Türkiye'nin ölümünü ve mirasını bekleyen Rusya'yı hiç memnun etmedi.

RUSLAR'IN TÜRKİYE'Yİ ZAYIFLATMAK SİYASETİ

Rusya Türkiye'yi küçültmek için Rumeli'de emirlerini ifaya hazır sandığı Bulgaristan ve Anadolu'da kurmak istediği muhtar Ermenistan sayesinde Türkiye'yi çember içine almak ve bu suretle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla münasebetlerini de büsbütün kesmek istiyordu. Bundan sonra İstanbul hakkındaki planlarını tatbik etmek Rusya için artık kolay bir iş olacaktı. Ermeniler Rusların bu planlarını öğrenir öğrenmez hiç sevmedikleri ve zulümlerine Kafkasya'da daima maruz kaldıkları Rusya'ya meyletteler. Türkiye'de istiklal kazanabilecekleri zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu zannettiler. Hinçak, Taşnak, Ramgavar gibi milli Ermeni birlikleri Ermeni patriğiyle birleştiler ve Açmiyasanlıg Katogigos'un tavassutuyla Nubar Paşa'nın reisliği altında bir heyet teşkil ettiler. Nubar Paşa heyetinin ve komisyonunun İstanbul'da Rus hükümeti ve sefaretinden talimat aldığını, bizim temasta bulunduğumuz Ermeni komiteleri gizlemek lüzumunu dahi hissetmediler.

Rus hükümeti diğer devletlerin prensip itibarıyla muvafakatını da aldıktan sonra İstanbul'daki sefiri Bay Giers vasıtasıyla 1914 senesinde Babıâli'ye bir teklifte bulundu. Bu teklif şu noktaları ihtiva ediyordu: Altı vilayetin birleştirilmesi, bir idare makamı tesisi. Müslüman ve

Hristiyanların aynı nispette silah altına çağırılması(1); memur ve bilhassa polislerin tayininde aynı nispetin nazarı itibara alınması, bu vilayetin bir umumi vali tarafından idaresi (2).

Babîâli müzakerelere girişmişti ve teklifleri tahfife (hafifletmeye) çalışıyordu.

Bu sırada ben, Sait Halim Paşa Kabinesi'nde dahiliye nazırı bulunuyordum. Rusya'nın maksatları aşikârdı; bu itibarla ben, nazırlar meclisinde istiklalimize karşı açık bir şekilde tevcih edilmiş olan prensipler aleyhine rey vermiştim. Sadrazam Sait Halim Paşa bunu Rus sefirine bildirmişti. Rus sefiri de benimle görüşmek arzusunu izhar etmişti. Sefir, bir gün gelerek Rusya'nın bu meseleyi Türk menfaatlerine uygun olarak halletmek arzusunda bulunduğunu ve böyle hüsnüniyet dolu bir teklif karşısında tereddüde mahal olamayacağını bildirdi. görüşmemiz gayri resmi ve tamamıyla hususi mahiyette olduğu için kendisine açık olarak bana, Türkiye'nin iç münasebetleri hakkında söylediği sözlerin bizim istiklalimize mugayir olduğunu ve bizim Petersburg'daki sefirimiz, dahiliye nazırına müracaatla Türkistan hakkında ıslahat teklifinde bulunması halinde bunun da Rusya'nın istiklaline aykırı düşeceğini söyledim. Bu itibarla bu çeşit sözlerle huzurumuzu kaçırmamalarını rica ve maksadı tamamıyla bildiğimizi ve "Rusya böyle arzu ediyor, biz kuvvetliyiz, siz zayıfsınız, binaenaleyh, kabule mecbursunuz, demenin daha doğru olacağını da ilave ettim. Bunun üzerine sefir benimle görüşemeyeceğini beyan ederek uzaklaştı.

BOŞA GİDEN GAYRETLER

Bundan sonra Ermenileri iknaya çalıştığımız bir devre geldi, yabancı müdahalelerden sarfı nazar edilerek ıslahatın birlikte yapılması teklifinde bulunduk. Fakat biz vaziyeti değiştirmeye artık imkân olmadığını, Ermeni milletinin vaki vaatlere artık itimadı kalmadığını ve bu itibarla tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık. Bunun üzerine her iki devlet grubu sefirleri, Rus sefirinin tekliflerine iştirak ettiklerini Babîâli'ye bildirdiler. Fakat Alman sefirinin beyanatının diğer sefirlerin beyanatı kadar kati olmadığını hissetmek kabildi.

Bu sırada Avusturya veliahdı katledildi. 1914 senesinin 22 Haziranı'nda siyasi ufuk kara ve tehlikeli bulutlarla kaplanmıştı.

II

ALMANYA İLE İTTİFAK NASIL HAZIRLANDI?

Türkiye, dahili idaresini teşkilatlandırmak, ticaret ve sanayiini inkişaf ve himaye ettirmek, demiryollarını (1) genişletmek, hülasa yaşayabilmek ve varlığını (1) koruyabilmek için öteden beri devlet gruplarından birine iltihak edebilmek üzere bir imkân aramıştı. Fakat devletlerden hiçbir buna muvafakatini bildirmemişti.

Bu sıralarda Sadrazam Sait Halim Paşa bir gün Sefir van Wangenheim'in Almanya'nın Türkiye ile müsavi şartlar altında bir ittifak akdetmek istediğini kendisine açmış olduğunu bize bildirmek üzere Enver (Menteşe) Paşa'yı, Halil Bey'i ve beni yanına çağırdı. Bizim noktai nazarlarımızı sordu. Hepimiz şu kanaatte idik ki mevcudiyetini muhafaza edebilmesi için Türkiye'nin böyle bir Avrupa devleti ile ittifak etmesi elzemdi ve Türkiye ancak ilim, sanat, sanayi ve ticaret bakımından bu derece ilerlemiş bir devletin yardımı ile kendi mevcudiyetini ve terakkisini temin edebilirdi. Sadrazam müzakereleri bizzat idare etmek istediğini bildirdi ve bu meseleyi gizli tutmamızı rica etti. Henüz resmi ve muayyen bir teklif olmadığından diğer arkadaşlara hiçbir şey söylenmemesini arzu ettiğini bildirdi. Biz derhal, bu teklifin bir harp tehlikesinden doğmuş olduğunu anladık. Bir devletin zayıf Türkiye'yi ittifakına almak istemesi için bu derece ehemmiyetli bir sebebin mevcut olması lazım geleceğini de tabii buluyorduk. Fakat bizim düşüncemiz bir umumi harbin çıkmayacağı ve bizim de bir kere bu ittifaka girmekle, artık devletimizi her türlü tehlikeden korumuş olacağımız merkezinde idi. İttifak nihayet muayyen bir şekil aldı ve anlaşma sadrazam ile von Wangenheim tarafından imzalandı. Aynı şekilde Avusturya sefiri ile de bir anlaşma yapılarak imza edildi. Bundan az sonra Almanya ile Rusya arasında harp patladı. Anlaşmaya göre, derhal harbe girmemiz icap ediyordu. Sadrazam derhal harbe girmek niyetinde olmadığı için her iki sefiri de oyalyordu. Ben ve arkadaşlarımdan bazıları ise, bu hali memleketimizin menfaatlerine uygun bulmuyorduk; çünkü bir taraftan yapmış olduğumuz bir anlaşmayı ihlal ediyor, diğer taraftan ise, Almanya'ya karşı sempatiimizi açığa vurmakla tarafsızlığımızı suiistimal etmiş oluyorduk. Bu suretle her iki

devlet grubu da gayrı memnun idiler. Sadrazam ise her iki müttefik sefirin de bizim derhal harbe girmemizde ısrar etmediklerini, fakat bizim ittifaka sadık kalmamış olduğumuzu beyanla iktifa ettiklerini ve bu beyanlarıyla onların da bize karşı hiç bir taahhütlerinin kalmamış olduğunun anlaşılmış bulunduğunu bildirdi.

Nazırlar heyetinin bir toplantısında, sefirlere Bulgaristan ve Romanya'nın durumları anlaşılmadan Türkiye'nin derhal harbe iştirak etmesinin gerek müttefiklerin, gerek Türkiye'nin menfaatlerine aykırı olacağına bildirilmesine ve Bulgaristan'ı elde etmek hususunda çalışmak lazım geldiğine, ikna edilmesi icap ettiğine karar verildi.

Müzakerelerimizi ekseriya geceleri sadrazamın yalısında yapıyorduk. Yine bir akşam bu meseleleri görüşmek üzere nazırlar heyeti halinde toplanmıştık. Biraz geciken Harbiye Nazırı Enver Paşa, gülerek yeni bir çocuğumuzun dünyaya gelmiş olduğunu, yani "Göben" in bu anda Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmiş bulunduğunu söyledi. Sadrazam fevkalade heyecana kapıldı; az sonra uşak, Alman sefirinin gelmiş olduğunu bildirdi. O ana kadar hiçbirimizin "Göben" in geleceği hususunda bir bilgisi yoktu. Eski Amerikan sefiri Morgenthau eserinde "Göben" in gelişinin önceden tespit edilmiş olduğunu, Wangenheim' in kendisine bir siyasi muvaffakiyet olarak tasvir ettiğini yazıyor, bu katiyen doğru değildir.

Wangenheim' in hakikate uygun olmayan böyle bir şeyi söylemiş olduğu kabul edilecek olsa bile, kendisinin son derece namuslu, seciyeli ve dürüst bir şahsiyet olduğu sabittir. Fakat Morgenthau, kitabının başka yerlerinde de hakikati gizleyip tahrif etmekte olduğu ve İstanbul' da bulunduğu müddetçe kimse tarafından ciddiye alınmadığı sabit bulunduğu için bu hatanın da kendi icadı olduğu muhakkaktır. Morgenthau kitabında benden de bahsederek, ne Türk ve ne de Müslüman olmadığını iddia ediyor. Bu iddia da Peygamberin Müslüman olmadığını iddiası gibi manasızdır. Ben Türk oğlu ve bir Müslüman babanın Müslüman oğlu olduğumu her zaman ispat edebilirim. Kanaatimce de bir insan doğduğu ve inandığı dine ve içinde büyüdüğü halka mensuptur. Din ve milliyet meseleleri sırf kanaat ve telakki meseleleridir. Avrupa' da da bugün aynı prensipler hâkimdir. Mesela vaktiyle Almanya' ya hicret etmiş Fransızlar ırken Fransız oldukları halde Almanya' da doğdukları ve Almanca konuştukları için kendilerini tamamıyla Alman hissetmektedirler. Bence bu meselelerin hiçbir ehemmiyeti ve kıymeti yoktur. Sırf Morgenthau' ın yalanlarını ispat etmek maksadıyladır ki, doğum ve ırk meselelerine temas etmek ihtiyacını hissettim. Benim babam Balkan Harbi' ni müteakip Bulgaristan' a terk olunan Karacalı Ali kazasının Çepceci köyünde doğmuştur. Edirne vilayetinde bu kaza halkına "Dağlı" denmektedir. Bunlar vaktiyle Anadolu' dan hicret etmiş olan eski ve halis Türk ailelerine mensupturlar. Bunlarla Pomaklar arasında hiç bir münasebet yoktur. Pomaklar, Rodop Dağlarının ötesinde otururlar ve Bulgarca konuşurlar. Tahsilini Edirne Medresesi' nde ikmal etmiş olan babam, orada "Çepceci Ahmet Efendi" olarak tanınmış ve ilahiyat müderrisliği etmiştir. Dedeme köyünde "Halil Bayraktar" derlermiş. Onun babası Ahmet, babamın babası da Ak Hüseyin olarak tanınmışlardır. Ak Hüseyin' in Alemdar' ın ihtilâlcileri ile birlikte İstanbul' a geldiği iddia edilmektedir. Her ikisinin de mezarları ve hatta Ak Hüseyin' in babasının mezarı dahi Çepceci' de bulunmaktadır. Alâkadar olanlar bunu kolaylıkla tespit edebilirler. Annem aslen Kayserilidir. Onun baba tarafından büyük babası da Çolak Mehmet Ağa olup yeniçeri olarak Edirne' ye gelmiştir. Gerek kendisi, gerek oğlu Tomruk Ağalığı yapmışlardır. Ana tarafımdan büyük annem de Karacalı Ali dağlarında Dedeler köyündendir. Bu izahattan maksat benim hakiki Türk oğlu Türk ve tamamıyla Müslüman olduğumu ve Bay Morgenthau' ın kitabında bu hususta dahi yalan söylendiğini ispat etmektir.

BRESLAU VE GÖBEN HADİSESİNİN İÇYÜZÜ

Sadrazam ile bazı nazırlar "Göben" ve "Breslau" un bitarafılık kaidelerine tevfikân ya 48 saat içinde Çanakkale Boğazı' ndan çıkmalarına ve yahut da silah ve toplarını teslim etmeleri lüzumuna kani idiler. Toplanmış bulunduğumuz odaya tekrar gelen Sait Halim Paşa, Wangenheim' in bu teklife son derece öfkeli olduğunu ve müttefik sıfatı ile böyle bir hattı harekete hakkımız olmadığını kanaatinde bulunduğunu söylediğini bildirdi. Bunu yine uzun müzakereler takip etti ve neticede Wangenheim' e karşı kullanılacak lisan ve Türkiye' yi derhal harbe sokmamak için başvurulması lazım gelen vasıta ve çareler hakkında bir karara varıldı. Sadrazam bu haberi bizzat bildirmek istemedi. Halil Bey ve ben sefirin bulunduğu salona giderek kendisine tereddütlerimizi izah ettik. Wangenheim fevkalade heyecanlı idi ve yüzünü

ter kaplamıştı. O anda Halil Bey'in aklına gemileri satın almak geldi ve Wangenheim bu teklifi kabul etti. Gemilerin satışı bir gösterişten ibaret olmayıp hakikatti.

Bundan sonra, sefirlerle Bulgaristan'ın nasıl kazanılması lazım geleceği hususunda müzakereler yapıldı ve sefirler de bizim noktai nazarımıza iştirak ettiler. Nazırlar heyeti, Radislawoff ile görüşmek üzere Halil Bey'le beni Bulgaristan'a göndermeye karar verdi. Zevahiri korumuş olmak için Yunanistan'a, Adalar meselesini görüşmek üzere Bükreş'te müzakerelere başlanması teklif edilecekti. Yunanistan bu teklifi kabul ederek, Zaimis ve Politis'i Bükreş'e gönderdi.

Sofya'ya muvasalatımızda Radislawoff'u Türkiye ile ittifaka mütemayil bulduk. Genadieff'in tavassutuyla sefarette müzakerelere başlandı ve bu suretle herhangi bir tecavüz karşısında, birlikte müdafaaya geçilmesini temin etmek üzere kaleme alınan muahedename, padişah tarafından tasvip hakkı mahfuz kalmak şartıyla, tarafımızdan imza edildi. Bulgaristan'ın harbe iştirak etmek istediği bu suretle sabit olmuştu. Radislawoff sadece vakit elde etmek ve Rus muhiplerine karşı efkârı umumiyyeyi kendi lehine kazanmak istiyordu.

HARBE GİRİŞ ARİFESİNDE

Nasıl ki, biz harbe girmeden önce Bulgaristan'dan emin olmak istiyor idi isek aynı şekilde Bulgarlar da Romanyalıları temin etmek istiyor ve bizim bütün ısrar ve tacillerimize (acelelerimize) karşı hep bu noktayı ileri sürüyorlardı. Bükreşte Alman ve Avustura büyükelçileriyle Bulgar orta elçisi arasında uzun müzakereler cereyan etti. O zamanki sefir Radeff, Romanyalılardan Bulgaristan'ın harbe iştirak etmesi halinde Romanyalıların Bulgaristan'a taarruz etmeyeceklerine dair yazılı bir teminat istiyordu. Bu teminatı elde edebilmek için hepimiz çalıştık. Çermin kral nezdinde teşebbüslerde bulundu ve Bratianu ile birlikte bizi ziyarete geldiği zaman yeniden bir saat kadar görüştük. Bratianu, tahriri (yazılı) teminatın bitaraflığının ihlali demek olacağını ve bilakis böyle bir teminatın Bulgaristan'ı harbe sürükleyebileceğini söyledi. Radeff ise, buna mukabil hükümetinin bununla iktifa edemeyeceğini bildirdi. Bununla beraber Bratianu ile yaptığımız müzakereler neticesinde Romanya'nın harbin sonuna kadar bitaraflığını muhafazaya azmetmiş olduğuna kani olduk. Serdedilen mantıki deliller kanaatimizi takviye etti. Bratianu bize Romanya'nın küçük bir memleket olduğunu ve Romanya hangi taraf lehine olursa olsun, harbe girdiği takdirde payitahtlarının dahi ikinci günde zaptedilip memleketin tahrip edileceğini söyledi. Yunanlılarla anlaşmaya imkân olmadı. Halil Bey'i Bükreş'te bırakarak İstanbul'a döndüm. Sait Halim Paşa'ya kati bir karar almasını teklif ettim. Sadrazam şaka ederek, benim fazla harpçi olduğumu söyledi. Ben asla harpçi değilim, fakat hattı hareketimizin müttefiklerimize karşı dürüst olmadığı, İtilaf devletlerine karşı ise tarafgirane gözüktüğü kanaatinde idim. Bu itibarla bir müddet daha harbe girmememize müttefiklerimiz muvafakat ettikleri takdirde mukaveleye bu hususta bir zeyil (ek) ilavesini teklif ettim. Nazırlar heyeti bunu kabul etti. Adliye Nazırı Halil Bey'in bu hususta müzakere etmek üzere Berlin'e gitmesine karar verildi. Halil Bey, Kurban Bayramı'nın üçüncü günü Berlin'e yola çıkmaya hazırlanıyordu. Biz müttefiklerimizle harbe iştirak edeceğimiz günün geleceğini söylemek suretiyle gittikçe sabırsızlaşan ve asabileşen Baron von Wangenheim'ı teskin etmeye (yatıştırmaya) çalışıyorduk. Arefe gününde, Karadeniz donanmasıyla Amiral Souchon arasında bir muharebe vuku bulduğunu ve "Göben" in Rus sahillerini bombardıman ettiği haberini aldık. Sadrazam bu darbeden son derece heyecanlandı ve ertesi günkü bayram merasimine iştirak edemeyeceğini bana tahriren (yazılı) bildirdi. Bu hadiseden hiçbirimiz daha önceden malumattar değildik. Fakat herkes gibi, ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna kaniydim. Bayram günü Meclisi Mebusan Reisi Halil Bey'in evinde toplandık. Ben Enver Paşa'ya epeyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığını yeminle temin etti. Bu hadise de harbi artık bir emrivaki haline getirmişti. Sadrazam istifasını verdi. Bu vaziyeti daha aylarca uzatacağına kani idi. Fakat kat'i karar verme zamanı artık gelmişti. Bayramın üçüncü günü sadrazamın evinde toplandık. Nazırların ekserisi derhal harbe girmeye, taraftar görünmüyorlardı. Mevcut vaziyeti muhafaza etmeye çalışılmasına karar verildi. İtilaf devletleri sefirleri ise, mevcut vaziyetin idamesini şu şartın tahakkukuna bağlıyorlardı: Alman askeri heyetinin ve bütün zabitanı ile birlikte "Göben" in hudut harici çıkarılması. Bu şartları yerine getirebilmek hükümetin kudret ve iktidarı dahilinde değildi. Bundan başka arkadaşlardan bazıları müttefiklerimizin ısrar etmeleri halinde derhal harbe girilmesine

taftardılar. Sadrazam bir karar vermek mecburiyetinde kaldı ve neticede harp haline geçmemizi tercih etti. Cavit de dahil olduğu halde diğer nazırlar istifalarını verdiler.

TÜRKİYE HARBE NASIL GİRDİ?

Türkiye, bu suretle harbe girdi. Almanların garp cephesindeki ilk muvaffakiyetleri ve daha sonra Hindenburg'un Mazur gölleri civarındaki zaferleri, Çanakkale'nin gerek karadan ve gerek denizden müdafaası, Kût-tül-amare muzafferiyeti harbi çok popüler yapmıştı. Harbe girme kararı aleyhinde rey vermiş olanlar, Almanların nihai zaferinden şüphe ettikleri için, aleyhte bulunmuşlardı. Yoksa, bütün Osmanlılar Türkiye'nin, yenilmeyen bir Almanya ve Avusturya birliğinde mevcudiyet ve istiklâlini muhafaza edeceğine kaniydiler. Bu hakikat, Rus ihtilalinden sonra da açık olarak görünüyordu. Bütün mülâhazalar Almanya'nın mağlup olmayacağı ihtimaline göre yürütülmüştü. Fakat Almanya'nın mutlak galibiyetine inanılmıyordu. Hiç kimse harbe girildiğinden dolayı pişmanlık hissetmiyordu. Padişah, veliaht (Vahdettin), Âyan ve Mebusan Meclisleri, subaylar, halk ve memurlar memleketin kurtarılmış olduğuna kaniydiler. Fakat harbin dört sene süreceğine ihtimal verilmemişti. Harbin birinci ve ikinci senelerinde halk bütün yük ve külfetleri memnuniyetle taşıdı, malını ve canını severek verdi. Hiçbir yerden bir şikâyet işitilmedi. Subaylar ve sivil memurlar şereflerini muhafaza ettiler. Pek ender olmakla beraber intizamsızlıklar vukuunda failer derhal cezalandırılıyordu.

MAĞLUBİYETLER BAŞLAYINCA

Harbin üçüncü ve dördüncü senelerinde şevk ve heyecan azalmaya başladı. Avrupa cephelerindeki daimi hezimetlerle ordularımızın Filistin, Erzurum ve Bağdat'tan ricaları, o yer halkının Anadolu'ya kaçışı, ziraatte çalışanların azalması yüzünden gıda maddelerinde başgösteren kıtlık ve nihayet kıtalarda ve cephe gerisindeki bazı subaylar tarafından yapıldığı söylenen suiistimaller halk arasında gittikçe hoşnutsuzluk uyanmasına sebebiyet verdi. Harbin tamamıyla kaybedileceği hatıra gelmemekle beraber, harp bitinceye kadar Türk arazisinin tahrip olunacağı ve Türk halkının yani memleketin asıl nüfusunun feci mahrumiyetlere maruz kalacağı korkusu herkes üzerinde korkunç bir tesir bırakmaya başladı. Cephelerdeki subay zayıatı gerideki kıtalardan alınan subaylarla telafiye çalışılıyor ve açılan bu yerlere de vaktiyle tekaüde (emekliye) sevk edilmiş olan subaylar getiriliyordu. Ne bu subayları ahlak ve seciyelerine göre ayırmak ve tayin etmek ve ne de cürümlerini cezalandırmak kabil oluyordu; onları geri çağırarak ve ordudan ihraç etmek onları mükâfatlandırmak demek olacaktı. İstikbali ve hüsnüniyeti olmayan bu subaylar en ağır suiistimalleri yapıyor ve pek çokları da ceza görmüyorlardı. Bütün bunlar halkın ümitsizlik ve teessürünü arttırıyordu. Suiistimalleri müspet şekilde meydana çıkan subaylar ibret numunesi olarak ve cezalandırılmak üzere, Harbiye Nezaretine teslim ediliyor; fakat bütün şikâyet ve ricalar ise neticesiz kalıyordu. İsmail Hakkı Paşa kendi adamlarına son derece geniş selahiyetler vermişti ve bütün kudretini öyle harekete geçirmişti ki, sivil makamlar tarafından ileri sürülen iddialar neticesiz kalıyordu.

Maalesef bu zihniyet Nezaretin başka kısımlarına da sirayet etmişti. Filhakika şahsi menfaat ve maksatları istihdaf eden (amaç edinen) şikâyetler de yapılıyordu; fakat Nezaret prensip olarak -haklı veya haksız olsun- her türlü şikâyete karşı alakasız kalıyordu.

Kumandanlar hakkında ve bilhassa Levazım Amiri İsmail Hakkı Paşa hakkında Enver Paşa'ya sık sık şikâyetler vâki oluyordu. Enver Paşa harp devamınca İsmail Hakkı Paşa'ya şiddetle ihtiyacı olduğunu ve İsmail Hakkı Paşa olmaksızın ordunun iâşe edilemeyeceğini ve binaenaleyh harbe devam etmenin imkânsızlaşacağı cevabını veriyordu; şikâyetle ısrar edilmesi halinde istifa etmekle tehdit ediyordu. Böyle nazik bir zamanda Enver Paşa'nın istifası bütün orduyu müşkül bir vaziyete sokmuş olacağından kimse bunu kabule cesaret edemiyordu. Anadolu'da nakil vasıtaları tamamıyla gayrı kâfi idi. Yegâne seri nakil vasıtası Konya - Bağdat demiryolu idi. Bunun da lokomotif ve vagonları yetmiyordu. İyi araba ve vagon bulunmadığından hemen tekmil (bütün) nakliyatın deve, eşek veya kağnılarla yapılması icap ediyordu. Büyük ısrarlardan sonra Alman ordu idaresi nihayet bazı nakil malzemesi ve vagon teslim etti. Ancak bu vagonların bir kısmının kendi ihtiyaçlarına tahsisi şart koşulmuştu. O sırada bu şartı reddetmeye imkân yoktu.

VAGON TİCARETİ MESELESİNİN İÇYÜZÜ

İhtiyaçları olan maddeleri satın almak üzere, Almanya ve Avusturya bir satın alma şirketi tesis etmişlerdi. Fiyatların daimi olarak yükselişinin böyle bir şirket tesisini zaruri kıldığı iddia ediliyordu. Bu tedbirler bir dereceye kadar haklı olmakla beraber komisyonlar tarafından yapılan insafsızca muameleler birçok şikâyetlerin yükselmesine ve Meclis-i Mebusan'da da bazı istihzalara (açıklama istemelere) sebebiyet verdi.

Almanya'nın verdiği nakil vasıtalarına rağmen demiryolları ordunun ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin nakline yetmiyordu ve tüccarlara da hiç bir vagon tahsis edilemiyordu. Diğer taraf lehine kabul edilen şart mucibince satın alma şirketi kendi emrine tahsis edilmiş olan vagonlarla kendi mallarını muntazaman nakledebiliyordu. Satın alma şirketi bu suretle memlekette yegane alıcı vaziyetine girmişti ve her malı arzu ettiği fiyata satın alabiliyor ve memleket piyasalarına nüfuz edebiliyordu. Memlekette milli banka ve zirai kredi müesseseleri bulunmadığından hükümet bu tarz satın almaya mani olacak kudrette değildi. Alınan bütün tedbirler neticesiz kalıyor ve sadece büyük suiistimallere meydan veriyordu. Cephane ve gıda maddeleri naklinden tasarruf edilen vagonların sayısı haftada iki üçü geçmiyordu. Bunlar da tabii olarak ne Adana'daki pamukların ne de Ankara'daki yünlerin taşınmasına yetiyordu. Aynı zamanda iltimas ve imtiyazlar da başladı. Vagonlar satın alınıyor ve satılıyordu. İki vagon için müsaade almış kimselerin binlerce liralık menfaat temin ettikleri söyleniyordu. Mesela para temin ve gizliden gizliye ticaret yaptığını öğrendiğim için vazifesine nihayet verdiğim (...) valisi (...) bey, Enver Paşa'ya müracaat ederek acınacak halini anlatmış ve kendisine yardım edilmesini istemişti. Vali, meşrutiyetten evvel, Enver Paşa ile dosttu. Eski dostluk icabı olarak kendisine bir veya iki vagon için izin verildi. Derhal kendisinin bu vagonlar sayesinde beş bin lira menfaat temin ettiği şayi oldu (duyuldu).

Bu işlere bir son verilerek artık kimseye vagon verilmemesi için Nazırlar Meclisi'nde bizzat Enver Paşa'dan ısrarla ricada bulundum. Bunun üzerine numara sırasına göre bir cetvel tanzim edildi. fakat bu da bir çok intizamsızlıklara meydan ve halkın şikâyetine sebebiyet verdi. Tüccarlar değil, ticaretle hiç bir alakası olmayan kimseler para kazanıyordu. Bu tedbir de bir netice vermeyince, yalnız demiryolu idaresine satın alma hakkı tanındı. Bu suretle hem Almanya'ya rekabet edilecek, hem de kazancın bir iki şahsa münhasır kalmayıp bütün memlekete teşmil edilebilmesi için dahili ticaret himaye altına alınmış olacaktı. Rusya'da da olduğu gibi iktisaden verimli olmayıp yalnız askeri bakımdan ehemmiyeti bulunan demiryolları askerler tarafından inşa ettirilmek isteniliyordu: Bu itibarla Harbiye Nezareti'nde "Askeri demiryolları idaresi" namı altında bir şube kuruldu. Maalesef bu tedbir de bu şubenin başında bulunan ve hak ve adalet tanımayan İsmail Hakkı Paşa yüzünden kısa bir zamanda iflas etti ve yeniden suiistimallere yol açtı. İsmail Hakkı Paşa bir taraftan müfrit (aşırı) gayretkeşliği sayesinde halkı eziyor, diğer taraftan ise himaye ettiği kimseleri ihsanlara gark ediyordu. Demiryolları idaresi on milyon liradan fazla bir kâr temin ettiği halde fuzuli zarar bundan çok daha yüksekti. Başka bir çare bulunamadığından ve İsmail Hakkı Paşa'nın azli de imkânsız olduğundan bu intizamsızlıklar uzun zaman sürdü, büyük zararlar doğurdu ve pek çok şikâyetlere sebebiyet verdi.

Bu harp, milli hislerin uyandırılmasını ve bu hissin halkın ruhunda yer almasını icap ettiriyordu. Gaye haklı ve zaruri idi, fakat umdeleri hakikati gizlemek olan kimseler tarafından yapılan neşriyat diğer milliyetler (ekalliyetler) üzerinde zararlı tesirler bıraktı. Aynı tesir ticaret sahasında da görülüyordu. Her harpte Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca zayıf verdikten başka fakru zarurete de düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumu görüldü. Bu tedbir sayesinde köylünün büyük mikyasta himaye görmesine ve Anadolu'da milli şirketler tarafından idare edildiği için milli bir servet teşkil eden servet teraküm etmesine (birikmesine) rağmen, usulü dairesinde cereyan etmeyen ve normal bir şekilde tatbik edilemeyen bu teşebbüsler bir çok itiraz ve tenkitlere meydan vermiştir. Esnaf cemiyetleri alicenap bir şekilde ve milli maksatlarla kurulmuştu. Bu cemiyetlerin reisleri baba şefkatiyle çalışıyor ve hiçbir kendisi için en ufak bir menfaat temini bile düşünmüyordu. Bu kadar muhabbet ve bu kadar iyi bir maksatla kurulmuş olan bir eserin halkın da itimadını kazanması için lüzumlu olan sağlam temelin yaratılmamış olması ne kadar yazıktır. Vatandaşlara refah temin etmek prensibini müessesilerinin, dolayısıyla bile olsa, hiçbir menfaat düşünmemeleri takviye ediyordu. Fakat sonraları aynı prensip sayesinde bazı şahsiyetlerin yakın akrabaları ve dostları, ticaretle

hiç bir münasebetle alakaları olmadığı halde büyük servet elde ettiler ve bu da halkın bütün itimadını sarstı.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN TEMİZLİĞİ

Bu suiistimaller karşısında ittihat ve Terakki Cemiyeti daima temiz kalmıştır. Cemiyete yapılan bütün hücumlar haksız ve sebepsizdir; daha doğrusu maksadı mahsusla yapılmıştır. Cemiyetin ve ittihat ve Terakki Fırkası'nın ruhu demek olan merkezi, halka en ufak bir haksızlık bile yapıldığı zaman daima sesini yükseltenlerin en başında gelmiştir. Cemiyet azası bugün de on sene evvelki şerait içinde yaşamaktadırlar. Cemiyet daima safiyetini muhafaza etmiş ve maddi menfaatlerden uzak kalmıştır. Cemiyete dayanan nazırlar, meclis azaları Avrupa'nın hiçbir memleketinde rastlanmayan bir şekilde iffetlerini muhafaza etmişlerdir. Bu fırkada müfrit vatanperver, sinirli tecrübesiz ve inatçı kimseler bulunabilir ve bu gibi unsurlar fırka için bir tehlike teşkil edebilir. Fakat cemiyete hırsızlık ve şerefsizlik isnat etmek en büyük cinayettir. "İttihat ve Terakki" cemiyeti şerefle kurulmuş, bütün muvaffakiyetlerini dürüstlüğü ve fedakârlığı sayesinde elde etmiş ve bütün siyasi hayatını şerefli bir şekilde yaşamıştır. İstanbul'da bu şahsiyetleri yakından veya uzaktan tanıyan herkes bunu teyit edecektir (doğrulayacaktır). Türkiye'de ötedenberi büyük teşebbüslerle ıstıgal eden yabancılar da bunu inkâr edemeyeceklerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidar mevkiini iki kere kaybetti. Fakat her seferinde de bütün dünyaya dürüstlüğüne ispat etti. Onun şeref ve haysiyetini şüpheye düşürecek en ufak bir nokta dahi gösterilemez. Azalarından yalnız ikisi veya azami üçü halkın hislerini incitecek hareketlerde bulunmuş ve bu suretle gerek kendilerine ve bütün mahrumiyetlere sabırla katlanan arkadaşlarına ve gerekse memlekette yegâne teşkilatlı siyasi birlik olan cemiyete karşı âdeta bir cinayet işlemişlerdir. Bu kimselerin mizaç ve ahlakları ve şahsi düşünceleri hakkında, ayrıca fikirlerimi bildireceğim. Burada sadece bu üç şahsın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi gidişi üzerinde hemen hemen hiç bir nüfuzu olmadığını şimdiden tebarüz ettirmek isterim. Her üçü de kıymetli vasıflara malikti.

III

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN TEŞKİLATI

İttihat ve Terakki Cemiyeti kongrede statüsünü gittikçe ikmal (tamamlamış) ve tashih (düzeltmiş) etmişti. Son tadilat (değişiklik) 1329-1330 (1914-1915) senesinde yapılmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bugünkü şekli tamamıyla Avrupa'daki bu gibi cemiyetlerinkine benzemektedir. Cemiyetin biri Meclis'te diğeri dışında olmak üzere iki bürosu vardı. Meclis'teki büro "fırka idare heyeti" namı altında münhasıran fırkaya taallük eden (ilgilendiren) işlerle ıstıgal etmektedir. Meclis dışındaki büro merkezi umumi namı altında bilhassa intihap (seçim) işlerine bakmakta ve aynı zamanda propaganda işlerini de idare etmektedir. Bu iki büro üstünde de, dahili ve harici münasebetlerle uğraşan ve her sene kongre tarafından seçilen meclisi umumi gelmektedir.

Meclisi umumiye, merkezi umumi azalarından başka kabine azaları ve bir de fırkaya mensup olan Âyan ve Mebusan Meclisleri azaları iştirak edebilirler. Kezalik kongre tarafından seçilen bir reis meclisi umumiye riyaset eder. "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin aleni ve gizli teşkilatı işte bunlardan ibarettir. Meclisi Umuminin hükümet işlerine müdahale ettiği iddiası tamamen asılsızdır. Merkez azaları meclisi umumi halinde toplandıkları zaman, daima hükümetin hareketlerini tenkit etmişlerdir. Çok kere fazlaca asabi olan zevata sükûnet tavsiye ettim. Bilhassa yukarda izah ettiğim suiistimallerin önüne geçilememesi ve faillerin cezalandırılabilmesi keyfiyeti meclisi umumide uzun ve şiddetli münakaşalara sebebiyet vermişti. Bu gibi tenkitler hükümet işlerine müdahale mi demektir? Avrupa'da ve mesela Fransa'da Radikal Sosyalist Fırkası'nın kendi arasında yapacağı bir toplantıda hükümetin tedbirlerini tenkit etmeye hakları yok mudur? Fırka namzetleri olarak seçilmiş ve sonradan bu fırkanın muvafakatıyla kabineye girmiş olan nazırların bu çeşit tenkitleri dinlemekten imtinaa (sakınma) hakları var mıdır? Bu kabil tenkitlerin maddi ve fiili bir hükmü olmadığı gibi bunlar, bazılarının tefsir etmek istedikleri gibi hükümetin haklarına müdahale de değildir. Şerefli ve dürüst bir nazır evveleminde arkadaşlarını tenvir etmeye (aydınlanmaya) ve tenkitlerini nazarı itibara almaya mecburdur.

Bu, doğrudan doğruya ahlaki bir mükellefiyettir. Bunu kabul etmeyen bir nazır fırka ile münasebetlerini kesmiş olur. Eğer meclis nazarında bir kıymeti varsa, mevkiini muhafaza edebilir. Avrupa'da bu şekilde hareket eden nazırlar vardır. Fırka, bunları kendi azası arasında ve bütün dünyaya karşı teşhir ve terzil (rezil) etmekten çekinmemiştir. Hulasa, yukarıda da söylendiği gibi, meclisi umumide merkezi umumi azaları hakkında yapılan tenkitler ancak ahlaki (manevi) bir kıymeti haizdir; bu itibarla yalnız tenkit değil, aynı zamanda takdir de lazımdır. Bu sebeple merkezi umumi azaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti azaları vasıtasıyla Ermeni ve Rumların tehcirine (zorla göç ettirilmesine) iştirak etmiş olmak ve bu hususta emirler vermek iddiasıyla İstanbul'da tevkif edilmişlerdir.

Bu tevkifat her ne kadar, müttefik matbuatının da itiraf ettiği gibi, müttefiklerin ısrar ve tesirile yapıldı ise de, hükümetin; haklarına, kanuna ve bugün dahi mevcut olan istiklale dayanarak yabancı devletlere karşı icap eden müdafaada bulunmuş olması lazım gelirdi. Fakat hükümet, yabancı eller vasıtasıyla, kendi hasımlarından intikam almış olmak gibi bir lekeden kurtulamayacağı gibi, işlerin aldığı seyirden memnun olduğu da muhakkaktır. Günün birinde yapmış olduğu bu cinayetten ve bu hatadan dolayı bu hükümetin de cezasını bulacağı şüphesizdir. Bu tarzda hükümetin istiklaline, kanunlarına ve mahkemelerine müessir olmaya alışan bir kudret hiç şüphesiz, günün birinde aynı sebeplerden dolayı onları da tevkif ettirecektir.

Merkezi umumi azaları hakkında ileri sürülen cinayetlerden biri, azadan birinin bu mesele hakkında valilerle tahriren temas ettiği iddiasıdır. Fakat biz daha ileri giderek azadan bazılarının katliama hakikaten iştirak etmiş olduğunu kabul edelim. Bu takdirde bu azanın müstakil olarak işlemiş olduğu bir cinayetten dolayı, bu çeşit cinai fikir ve fiilleri reddedeceğine şüphe olmayan diğer bir aza nasıl mesul (sorumlu) tutulabilir? İttihat ve Terakki Cemiyeti müsella (silahlı) bir kuvvet midir ve azası üzerinde icra ve infaz kuvvetini haiz midir? Suçlar ve bunlara tekabül eden cezalar, ceza kanununda yazılıdır. Herkes bizzat işlediği suçtan dolayı mesuldür. Kimin müşterek fail sayılacağı hakkında da ceza kanununda sarıh (açık) hükümler mevcuttur. Ceza kanuna göre kendisinin düşünüp hazırladığı bir suçu başkasına gördüren kimse de manevi faildir. İtilaf devletleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kendi düşmanları addediyor ve bu itibarla onu zarar veremeyecek bir hale düşürmek istiyorlar. Bu haksızlıkta ikinci bir haksızlık mündemiçtir (vardır). Bugün tevkif edilip Malta'ya nefyedilmiş (sürgün edilmiş) aza arasında mesela Rahmi Bey gibi öyleleri vardır ki benim bildiğime göre bunlar Almanya ile birleşmek ve İngiltere ve Fransa'ya karşı harp etmek aleyhtarındırlar. Bunun böyle oluşu tabiidir. Binlerce azası bulunan siyasi bir birlikte tabii olarak muhtelif noktai nazarlar temsil olunur. Verdiğim bu izahat hürriyet ve medeniyet uğruna harp etmiş olan İtilaf devletlerinin takip ettikleri siyasetin sinsi ve intikam hissi ile dolu olduğuna yeni bir delil değil midir?

SADRAZAM KÜÇÜK SAİT PAŞA

Meşrutiyetin tesis olduğu sırada hükümetin başında Küçük Sait Paşa bulunuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi ile yakından temas edebilmek maksadıyla İstanbul'a murahhas (delege) gönderilmesi için umumi müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir telgraf çekilmişti. Seçilen heyet arasında ben de bulunuyordum.

Sait Paşa Kabinesi, Hakkı Paşa müstesna, tamamıyla eski rejim şahsiyetlerinden mürekkepti (oluşmuştu). Bunlar arasında suiistimalleriyle, hafiyecelikle şöhret kazanmış bir çok kimse bulunuyordu. Sait Paşa ile yapılan ilk görüşmede heyet kendisine buhran ve ihtilal devresinde memleketi böyle bir kabine ile idare edemeyeceğini söyledi. Sait Paşa, meseleyi Sultan Abdülhamid'e arz edeceği cevabını verdi. Ertesi gün Sait Paşa'nın istifasını verdiği öğrenildi. Abdülhamit, heyetin noktai nazarını sorduktan sonra Kamil Paşa'yı yeni bir kabine teşkiline memur etti. Kamil Paşa, Meclisi Mebusan'ın toplanmasından bir ay sonraya kadar hükümetin başında kaldı. Geşoff hadisesi, Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesi ve krallık ve istiklalin ilanı Kamil Paşa zamanına tesadüf eder (1). Kamil Paşa'nın yerine Hüseyin Hilmi Paşa geçti. 31 Mart hadisesi onun idaresi sırasında olmuştur. 31 Mart'ta hükümetin idaresini Tevfik Paşa ele aldı; onun zamanında da Adana hadiseleri vuku buldu. Daha sonra Tevfik Paşa yerine Hilmi Paşa ve bunun yerine de ittihat ve Terakki Cemiyeti ile hiçbir alakası olmayan Roma sefiri Hakkı Bey getirildi.

İtalyan harbi onun kabinesi zamanında başladı. Hakkı Paşa Kabinesi'nde fırka Azası olarak yalnız Cavit Bey, Hayri Bey ve ben bulunuyorduk. İtalyan harbi başlamadan önce Cavit Bey ve ben kabineden çekilmişti. Hakkı Paşa'nın istifasından sonra mevkii iktidara yine Küçük Sait Paşa geçti. Bunun da çekilmesinden sonra Gazi Muhtar Paşa riyaseti altında Kamil Paşa ve Cemalettin Molla'nın da dahil oldukları Abdulhamit vari bir hükümet teşkil olundu. Balkan Harbi, harbin ziya ve Londra Konferansı hep bu büyük kabine zamanında olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti o zamana kadar müstakil bir kabine teşkil etmeye cesaret edememiş ve sadece muhtelif kabineleri desteklemiştir.

Fırka hiçbir zaman hükümetin dış siyasetine müdahale etmemiş, daima mesul nazırlar heyetinin ve sadrazamın siyasetine körü körüne tabi olmuştur. Kamil Paşa'nın halefi Mahmut Şevket Paşa da hükümetin idaresinde tamamıyla müstakildi (bağımsızdı) ve fırkanın itirazlarına rağmen Göndere muahedesiyle Edirne'yi Bulgaristan'a terketmişti. İttihat ve Terakki Fırkası ancak Sait Halim Haşa kabinesiyle birlikte üzerine bir mesuliyet almış oluyordu. Fırka parlamentoda rey beyan etmek suretiyle diğer kabineler için manevi bir mesuliyet altına girmiş olmasına rağmen Kanunu Esasi hükümlerine göre ancak mesul (sorumlu) bir mevki işgal eden kimseler mesul tutulabileceklerinden hakiki bir mesuliyet mevzu bahis olamaz. Bugün nasıl Sait Paşa Kabinesi ve onu takip eden kabine reisi ve azaları Umumi Harp'ten dolayı mesul tutulmak istemiyorsa, bu esas icabı olarak, İtalyan harbinden dolayı Hakkı Paşa Kabinesi ve onun Hariciye nazırı, Bosna ve Hersek ve Bulgaristan hadiselerinden dolayı Kamil Paşa Kabinesi ve kabine azaları ve Bulgar harbinden dolayı da Gazi Muhtar Paşa Kabinesi azalarının tevki edilmeleri lazım gelirdi.

Halbuki hali hazırdaki hükümet programında, bütün maziye ve hakikati unutarak on senelik hadiselerden dolayı Sait Paşa ve Talat Paşa kabinelerini mesul tuttuğunu ilan ediyor. Diğer taraftan onların prensipleri icabı olarak mesul tutulmaları lazım gelen bazı şahsiyetler kendi kabineleri zamanına rastlayan şahsiyetlerdir. Beyanlarındaki bu tezatlar ve vaki icraat şimdiki hükümetin nasıl intikam hırsıyla dolu bir siyaset takip ettiğini ispata kafidir. Kanunu Esasi'ye göre nazırları ancak Divanı Âlî muhakeme edebilir. Kanun vazının (koyucusunun) bu husustaki maksadı açıktır. Yukarıda zikrettiğim siyasi hadiseler hakkında tahkikat yapacak ve bir hüküm verecek olan bir mahkeme ancak Ayan Meclisi'nin, Temyiz Mahkemesi'nin ve Şûrayı Devletin, devlette en yüksek mevkileri işgal etmiş olan azalarından teşekkül edebilir. Bütün hayatını Tophane fabrikasında top ve tüfek imaliyle geçirmiş bir generalin, bir binbaşının ve iki yüzbaşının bu hadiseleri kavramasına ve bu hususta bir hüküm vermesine imkân yoktur. Bu itibarla milletin ve bütün memleketin Kanuni Esasi'ye ve herkesin vicdanına aykırı olan sathı ve mesnetsiz bir karar sadece intikam mahsulü suni bir eser olarak telakki edeceği muhakkaktır.

IV

ERMENİ MESELESİNİN TARİHİ

Ermeniler 1878 Rus harbinden beri Anadolu'nun şark vilayetlerinde muhtariyet elde etmeyi ümit ediyorlardı. Ayastafanos (1) Muahedesi'nin akdi sırasında Ermeniler aynı maksatla Avrupa devletlerinin Berlin Konferansı'ndaki salahiyetli mümessillerine müracaat etmişlerdi. Nüfus miktarı nazarı itibara alınmaksızın Bulgar prensliğinin ve Şarkî Rumeli'nin tesisi şark vilayetlerinde ekalliyette bulunan Ermenilerde ümit uyandırmıştı. Ermeniler, Berlin Muahedesi'yle ancak şark vilayetlerinde ıslahat yapılmasını temin etmişlerdi. Bu ümitlerle takviye edilmiş olarak Ermeniler şark vilayetlerinde, Kafkasya'da, İstanbul'da, Cenevre ve Mısır'da teşkilat kurmuş ve Türk ve Kürt mezalimi hakkındaki yalanlarını yaymak üzere propaganda organları teşkil etmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti Kanunu Esasi'nin yeniden ilanından önce harici merkezi (2) vasıtasıyla Ermenilere dahili işlere iştirak teklifinde bulunmuştu. Harici merkezin, Ermenilerin başka maksatlar takip ettikleri ve muhtariyet ve ayrılma programını tahakkuka çalıştıklarını bildirmiş olmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti Kanunu Esasi'nin ilanının belki dahili merkezle bir anlaşma temin eder ümidiyle teklifinde ısrar etmiş ve dış merkezi Ermenilerle yeniden müzakereye girişmeye adeta icbar etmişti. Paris'te yapılan muhtelif müzakerelerin neticesi olarak, Ermeniler nihayet, Türklerin faaliyetini daha iyi öğrenmiş olmak kasdıyla iştirak etmeyi kabul ettiler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti istibdat idaresine karşı münferiden veya müçtemian teşebbüse geçileceği anda Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde merkezler teşkil etmek ve Selanik'teki umumi merkezin nazarı dikkatini celp etmeden Anadolu'dan Rumeli'ye ihtiyaç kıtaları

gönderilmesine mani olmak niyetinde idi. Cemiyet, ayrıca Abdülhamit üzerinde manevi tesir icra ederek teşkilatını daha geniş ve şumullü temellere dayamak istiyordu. Ve Ermenilere cemiyetin teşkilatı henüz zayıf olan İstanbul ve Selanik merkezleriyle birlikte hareket etmelerini ve hiç kimseye zarar vermeden oralarda geceleyin birer bomba atılmasını tavsiye etmişti. Ermeniler böyle bir teşebbüsü icra etmenin kendileri için ne İstanbul ve ne de Selanik'te kabil olduğunu söyleyerek bütün bu teklifleri prensip olarak reddettiler. İttihat ve Teraki Cemiyeti Meşrutiyeti münhasıran kendi dahili teşkilatı sayesinde kabul ettirmeye muvaffak olunca bütün Ermeni matbuatı bu muvaffakiyetin elde edilmesi hususunda Ermeni ihtilal komitesi Taşnak teşkilatının da büyük gayretler sarfetmiş ve Jön Türklere büyük yardımlarda bulunmuş olduğunu iddia etti. Jön Türkler, böyle bir iddiada kendi teşebbüsleri için bir tehlike görmediler ve hâlâ Ermenilerle anlaşabileceklerini ümit ettiklerinden bu neşriyatı icap ettiği şekilde tashih etmek lüzumunu hissetmediler ve Ermenilere de bir iftihar hissesi bıraktılar. Derhal Meşrutiyeti müteakip, İstanbul'a dönen komite reisleri ve menfasından (sürgünden) dönen Patrik İzmirliyan Efendi, büyük tezahürlerle karşılandı. Gerek payitahtta, gerek vilayetlerde Jön Türkler keyfi idareye karşı yapılan mücadelede şehit düşmüş veya öldürülmüş olanlar için yapılan matem merasimine iştirak ettiler. Her iki tarafça da uzun nutuklar irat edildi. Meşrutiyet için dualar ve müstakbel muvaffakiyetler için de yeminler edildi. Bütün bu dostluk tezahürleri her iki tarafın da programları karşılaştırılıp mukayese edilmeden teati edildi.

Ermeniler programlarını İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ibraz ettikleri zaman gayelerinin tahakkuku için hiçbir fedakarlıktan çekinmeyecekleri ve koydukları hedefe varmak hususunda son derece ciddi oldukları görülmüyordu.

Jön Türkler, Meşrutiyetin ilanında Ermeni vatandaşlarına karşı en büyük samimiyetle hareket etmiş ve istikbale tam bir itimatla baktıklarını göstermişlerdir. Fakat Taşnak ve Hinçak Ermeni komiteleri 1908-1918 senelerinde Türkiye dahilindeki ihtilalci faaliyetlerini genişletmek ve halkı silahlandırmak hususunda büyük bir gayret sarfettiler. Ermeni komitelerinin çıkarmış olduğu bir talimatnamede şöyle deniyordu:

ERMENİLERİN İÇYÜZÜNÜ GÖSTEREN TARİHİ VESİKALAR

"Silaha ihtiyacı olan kimse evveleminde emniyet ettiği diğer birinden en iyi cins silahın hangisi olduğunu sormalıdır. Bittabi Avrupa'nın imal ettiği bunların en iyisi ve en mükemmelidir. Fakat bundan Ermeni'ye bir fayda yoktur. Zira ne biz Avrupa'ya gidebiliriz, ne de Avrupa'nın silahı Ermenistan'a gelir. Esasen bu silahların elde edilmesi mümkün olsa bile kurşunların daima tedariki kabil değildir. Binaenaleyh silahımızı etrafımızda aramalıyız. Biz üç hükümetin hududunda bulunuyoruz. Bunlarda bugün iki türlü silah vardır. Rusya'da eskiden Berdan kullanılırdı, bugün ise Mosik kullanılmaktadır. Türkiye'de eskiden Martin vardı, bugün ise Mavzer vardır. Bunlardan en iyisi hükümetin elinde bulunmaktadır. Bundan başka bu silahlar bize yakın olduğundan kurşunlarını kolayca ve ucuz fiyatla elde etmek mümkündür. Maamafih hiçbir memlekette hükümet miri silahların ahali tarafından kullanılmasına müsaade etmediğinden ve bundan gerek alıcı ve gerek satıcı için tehlike bulunduğundan biz tedariki daha kolay olan eski silahı tercih etmeliyiz.

Şu halde şu şayanı dikkatle hatıra gelmektedir: Eski ve fena bir silahla yeni ve iyi bir silah taşıyan kimsenin karşısına nasıl çıkılabilir? Bu mülâhaza lüzumsuzdur; çünkü evvela düşmanlarımız hiçbir zaman kendi silahlarından bizimkiler kadar istifade edemeyeceklerdir; saniyen iyi bir silahın halkın elinde her zaman faydalı olamayacağı da malumdur.

Rusya'da hükümetin bir kaç silah fabrikası vardır. Türkiye'de ise bir tek fabrika bile yoktur. Binaenaleyh silah tedariki hususunda Rus Ermenileri Türkiye'deki arkadaşlarına yardım ve tavassut (aracılık) etmeye mecburdurlar.

Köylere gelince, bunlar üç türdür:

- 1) İki Ermeni köyü arasında olup münhasıran Ermenilerle meskûn olan köyler.
 - 2) Ermenilere mensup olmayan mıntikalarda bulunup münhasıran Ermenilerle meskûn olan köyler.
 - 3) Aynı zamanda Ermeni ve Ermeni olmayanlarla meskûn bulunan köyler.
- Teşkilat bakımından bu üç nevi köy arasında fark yoktur. Her köy bir heyet teşkil edecek ve bütün kuvvetler bunlara tabi olacaktır. Her heyet 1- sabit, 2- seyyar olmak olmak üzere iki

kısma ayrılır. Her kısma birer reis ve birer muavin verilir. Seyyar ve sabit heyetler her köyde, silah kullanmakta en büyük tecrübesi olan kimseyi kendilerine reis olarak seçerler. Bu reis köyün en büyük amiri de olacak ve oradaki bütün kuvvetler bu reise bağlı bulunacaklardır. reis aynı zamanda mıntika kumandanının ve erkanı harbiyenin vekilidir.

Aynı mıntıkada bulunan köylerin reisleri toplanarak aralarında üç kişiden mürekkep bir Erkanı Harbiye heyeti seçerler. Erkanı Harbiye heyeti veya mıntika kumandanı bir çarpışma sırasında kendi mesuliyetleri altında, silah kullanmasına iktidarları olmadığı tahakkuk edenlerin silahlarını alarak daha iyi yetişmiş olanlara verebilirler. Ani bir hücumu uğrayan köyler yardım istemek üzere derhal civar köylere postacılar çıkarırlar. Muhtelit köylerde oturan ve azlıkta oldukları için civar köylerden yardım bekleyecek olan Ermeniler taşıyabilecekleri mallarıyla birlikte hemen Ermeni mıntikalarına geçerler.

Ermenilerin çoğunluğu teşkil ettiği muhtelit (karışık) bir köyde Ermeniler düşmanı rehine olarak alıkoyar veya o köyü terketmelerini temin ederler. Çarpışma sırasında evlerin kapıları açık bulundurulacak ve nizami askerlerden ve zabitanın takibatından kaçanlar içeri kabul edilecektir. Silahlı olmayanların böyle bir zamanda dışarı çıkmaları katiyen men olunmalıdır. Düşmanın eline düşen silahların bedelini bütün köy halkı öder. Düşmandan alınan silahlar alanlarındır.

Köylere hücum için şunlar göz önünde tutulur:

- 1) Düşman köylerinin müstahkem mevkillerini bilmek icap eder.
 - 2) Ricat hattı önceden tayin edilir ve noktalar marifetiyle emniyet altına alınır.
 - 3) Düşmanın nereden takviye alabileceği tespit ve buna mani olunur.
 - 4) Hücum edilecek köy yalnız üç taraftan çevrilir. Muhasara edilenlerin kaçabilmesi için dördüncü taraf açık bırakılır; çünkü dört bir taraftan sarılmış olan düşmanın her şeyi göze alarak çarpışması yüzünden muvaffakiyet ve muzafferiyet tehlikeye düşebilir. Taarruz edenlerin bir kısmı, düşmanı yakından tazyik etmek ve kaçanlara kabil olduğu kadar büyük zarar verebilmek için serbest bırakılan tarafa gizlenmelidir. Esasen köyün bir tarafını serbest bırakmaktaki asıl sebep düşmana firar imkânı bırakmaktan ziyade onun mukavemetini kırmak ve bu suretle de zaferi daha çabuk elde etmektir.
 - 5) Düşmanı şaşırtmak için taarruz saati olarak şafak zamanı seçilmelidir. Daha erkenden yapılacak hücum karanlık yüzünden kalacak ve lüzumsuz kan dökülmesine sebebiyet verecektir.
 - 6) Düşman arasında telaş ve kargaşalık çıkarmak için müteaddit yerleri ateşe vermek ve bunun için de icap eden tedbirleri önceden almak lazımdır.
 - 7) Taarruz eden kuvvetler arasında süvari bulunmazsa birkaç at teminine çalışılmalıdır. Bunlar tanınmamaları için ölü ve yaralıların naklinde kullanılacaktır.
- Hücumdan bir iki gün önce Erkânı Harbiye'nin seçeceği muktedir ve emniyetli kimseler köylere gönderilir. Bunlar kendilerini tanıtmadan lüzum olduğu müddetçe mezkûr mıntıkada kalırlar. Her biri tahkikatını tamamladıktan sonra bir rapor verir; taarruz hazırlıkları bu rapora göre yapılır."

1910 senesinde Taşnaksiyon komitesi tarafından Kopenhage'da toplanan Sosyalist Kongresi'ne (1) verilen bir memorandumda Ermeni teşkilâtından bahsedilirken Ermeniler'in silahlandırılacağı ve reislerinin nezareti altında geceleri talim yapacakları zikredilmektedir. Bundan başka Bitlis'teki Rus Konsolosu 1910 senesinde, 3 Kânunuevvel (aralık) tarihli raporunda Bitlis vilayetindeki Taşnaksiyon komitesinin hareketlerinden bahsederken komitenin vaktiyle Türk kuvvetlerine karşı dövüşmüş olan azalarının mektep muallimi olarak vilayet dahilinde ihtilâl hareketini idare ettiklerini, komitenin pek çok azası olduğunu, komite merkezinin Muş'ta olup bütün teşkilâtın 20 komiteden ibaret bulunduğunu yazmaktadır. 19 Teşrinisani (kasım) 1910 tarihli bir raporda Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri için Ermenilerin, Taşnaksiyon komitesinin emirlerine itaat etmeyen Ermenileri öldürecekleri ve bu cinayetleri Türklere atfedecekleri yazılıdır. Ermeniler tarafından yapılan bu çeşit hareketlere rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermenilerle müzakerelerini en büyük dürüstlikle devam ettirmiştir.

İlk müzakereler, Taşnak Sağan Komitesi'yle yapıldı. Taşnakçılar yukarıda etraflıca izah edilmiş olan Rus teklifini ihtiva eden bir program hazırlamışlardı ve İttihat ve Terakki Fırkası'nca tasvip edildikten sonra Meclis'i Mebusa'nda birlikte müdafaa etmek ve Teşkilâtı Esasiye'yi ona göre tâdil etmek istiyorlardı. Jön Türkler bu programın birçok noktalarını kendi prensiplerine uygun

bulmadılar. Uzun müzakereler ve görüşmeler yapıldı. Türklerin itirazlarını şu şekilde hulâsa etmek kabildir:

Osmanlı İmparatorluğu Türkler, Araplar, Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Sırlar vesaire gibi muhtelif kavimlerden mürekkep olduğundan Ermeni programına göre siyasi bir muhtariyetin kabulü diğer milliyetlere de aynı şekilde bir teşkilât kurmak hakkını verecektir. Bu ise yalnız memleketteki birliği bozmakla kalmaz belki altı yüz seneden beri imparatorluğun üzerine kurulmuş olduğu temelleri de yıkarak imparatorluğu inhitata (çöküşe) doğru götürebilir.

Jön Türkler programlarına hususi bir idare tesisini, aynı salâhiyetlerin teşmili ve mükellefiyetlerin dağıtılmasını da idhal etmiş olduklarından Ermenileri kendi programlarını kabule ikna etmeye çalıştılsa da, Ermeniler buna asla yanaşmadılar. Taşnakçılar bütün komitelerin ihtilâlcı teşkilâtlarını muhafaza etmelerine ve muhtemel reaksiyonlara karşı daima silahlı olarak hazır bulunmalarında ısrar ettiler. Fakat hiç şüphesiz ki, tasavvur ettikleri hakiki sebep milli ve ihtilâlcı teşkilâtı açık bir şekilde idame ve tevsî etmektir. (genişletme). Her iki taraf da program ve gaye itibarıyla bir anlaşmanın mümkün olmadığına kani olmakla beraber karşılık olarak birbirlerine itimat ettiler ve aradaki noktai nazar ihtilâflarına rağmen ilerde belki her şeye rağmen anlaşmak ümidiyle iyi münasebetlerde bulundular. Ermeniler daha sonra gayelerini tahakkuk ettirmek emeliyle şahsi ihtilâflar yüzünden vücut bulmuş olan serbest fırkaya yanaştıkları halde, şahsi temasları neticesinde hemen bu fırkanın uzun müddet devam edemeyeceğini anladılar. Bu itibarla İttihat ve Terakki ile olan iyi münasebetlerini yeniden tesis etmeyi tercih ettiler.

Balkan harbi patlayınca kadar Ermeniler umumi ve hakiki bir isyana teşebbüs etmediler; bütün faaliyetleri teşkilâtlarının ikmaline münhasır kalıyordu. Hükümet ve fırka ile münasebetlerini devam ettirmekteki siyasetleri Abdülhamit zamanında ecnebi memleketlerine gitmiş olan Ermenileri geri getirmeye ve kendilerine emlaklerini iade etmeye çalışmaktan ibaretti. Hükümet bu meselede de hüsnüniyyet ve müsamaha gösterdi ve gayri menkullerin iadesi için bir kanun lâyihası hazırladı. Bu arazi meseleleri yalnız Kürt değil, aynı zamanda o civardan olan Türk mebuslar arasında da itirazlara sebebiyet verdi. Bu mesele yüzünden Jön Türkler aleyhine kuvvetli bir cereyan doğmuş olmasına rağmen hükümet kanunu zorla tatbik ettirmeye karar verdi.

Kanun, Ermenilerce gayri kâfi addedildiğinden bu husustaki müzakereleri ve tadil işlerini uzatıp durdular. Arazi meselesinin uzaması ve ara sıra vuku bulan mahalli kargaşalıklara bizzat sebebiyet verdikleri emniyetsizlik hakkındaki şikâyetler yüzünden Ermeniler mütemediyen Avrupa'nın dikkat nazarlarını üzerlerine çekiyorlardı.

Balkan Harbi'nden sonra Türkiye dahilinde olduğu kadar harice karşı da zayıf düşmüştü. İttihat ve Terakki Fırkası dahili siyasette Arapları ve Ermenileri de tatmin edecek bir program tanzim etmek mecburiyetinde kaldı. Beyrut'ta teşekkül etmiş olan ıslahat komitesi azaları harpten sonra Paris'e bir komisyon göndererek Fransa'nın tavassutu ile ıslahatın tatbikini istemeye karar verdiler. Bu komisyonun Müslüman azası kendilerini müdafaa zımınında teşebbüsleri munhasıran Hristiyan Arapların elinde bırakmış olmamak için bu harekete iştirak etmiş olduklarını söylediler.

Komisyonun o sırada İstanbul'da bulunan birkaç Müslüman azasıyla müzakerelere girişildi ve kendilerine böyle bir teşebbüsün yabancı müdahalesini icap ettireceği izah edildi; bizzat hükümetin arzu ettikleri ıslahata muvafakat edeceği kendilerine temin edildi. Bunun üzerine komisyonun bir kısmı İstanbul'a geldi ve bir uzlaşma elde edildi. (Hususi bir fasılda bu meseleye tekrar avdet edeceğim.)

Bunun üzerine daha müsait bir zemin üzerinde bir anlaşma elde etmek üzere Ermenilerle müzakereye girişildiği zaman Ermeniler bu sefer de diğer bir şekilde Türkiye'nin zaafından istifade teminine kalkıştılar.

Rusya'nın Türkiye dahilinde muhtar bir Ermenistan tesis etmeye karar vermiş olduğu Ermenilerce malûm olduğundan -yukarıda da zikrettiğimiz gibi Rus sefirinin hattı hareket tavsiyeleri dairesinde- aralarında mevcut fırka ihtilâflarını bertaraf ettiler ve Hinçak, Taşnak, Ramgavar fırkaları teşkilâtlarını patrikhaneninki ile birleştirdiler. Diğer taraftan S. Açmiyasın Katoğğös ve Nubar Paşa riyasetinde Avrupa şehirlerinde bir Ermeni muhtariyeti talebinde bulunmak vazifesiyle Paris'e gönderilmiş olan bir heyet teşkil ettiler.

ERMENİLER DÜŞMANLARIMIZA

NASIL ALET OLDULAR?

Buraya Taşnaksiyon komitesinin Rusların Ermenileri Avrupa'da propaganda maksatlarıyla tahrik ettikleri hakkında ehemmiyetli bir delil olan bir beyannamesini ilave ediyorum:

"Son derece gizlidir.

"Balkan harbinin yeniden patlaması siyaset simasının ufuklarını kara bulutlarla kaplamıştır. Bunu, Ermeni meselesi için son derece müsait telâkki edenler mevcuttur. Fakat bu doğru değildir. Muhtelif şahsiyetler, muhtelif makamlar ve bilhassa cemiyetimiz Ermeni meselesine iyi bir netice vermek maksadıyla birçok teşebbüste bulunmuşlardır. Bu itibarla bize gönderilmiş olan birçok mektuptan en ehemmiyetli noktaları aşağıda toplu olarak tekrar ediyoruz:

1) Ermeni meselesi bu anda Londra'da toplanmakta olan sefirler konferansında müzakere mevzuu olmayacaktır.

2) Sulh, kat'i olarak temin edildikten sonra İngiltere, Fransa ve Rusya bizim meseleyi ele almaya karar vermişlerdir.

3) Bu üç devlet, Ermeni vilayetlerinde hususi bir idare tesisi hakkında hemfikirdirler; diğer bir ifade ile islâhatın icrası ancak bu suretle temin edilmiş olabilir.

Paris'teki Poincaré, Londra'daki Sir Edward Grey, Petersburg'daki Bay Sasanoff ve bunların İstanbul'daki sefirleri biraz daha sabredilmesini tavsiye ediyor ve arzularının fiile inkılâp ettirileceğini ümit ediyorlar.

Aralarında Balkan komitesinin en namdar azası da bulunan Londra'daki Ermeni-İngiliz komitesi tam faaliyet halindedir. Bu komite, altı devlet hükümdarlarına, kabinelerine ve Amerika Cumhurreisi Bay Taft'a bir memorandum takdim etmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya sefirleri hükümetlerinden bu mesele ile iştigal etmek üzere talimat almışlardır. Bu meseleye iştirak etmeleri veya hiç değilse itiraz etmemeleri için diğer hükümetlere müracaat edeceklerdir. Herhalde Londra'daki sefirler konferansında Ermeni meselesinin müzakere edilmesi için karar verilmiştir. Fakat halk katiyen telaşlanmamalıdır; çünkü Anadolu'daki Osmanlı meselesi Avrupa'daki Osmanlı meselesinin hallinden sonra ele alınacak ve görüşülecektir. Bu meselede en ehemmiyetli nokta bu hususta İngiltere ve Rusya arasında fikir ihtilâfı bulunmamasıdır. Fransız hükümeti ve sefareti bu mesele ile bütün ruhu ve kalbi ile alâkadardır. Ermeniler Petersburg'da Hariciye Nazırı'na müracaat etmişlerdir. Nazır da, İstanbul'daki sefirine talimat vermeyi vaat etmiş ve Ermenilerin Londra ve Paris'te propaganda yapmalarını da ilave etmiştir ki, asıl şayanı dikkat olan nokta da budur.

Evvelce de bildirdiğimiz gibi Patrikhane teklifimizi tamamıyla ve derhal kabul etmiştir. Şimdi görüşlerimizi etraflıca bildirmemizi bekliyorlar. Bu anda bununla meşgulüz ve yakında programımızın ana hatlarını bildireceğiz.

Petersburg'dan iki Ermeni delege gelmiş ve Ermeni muhitlerle temas edip mühim malûmat elde ettikten sonra tekrar gitmişlerdir.

Bize yazıldığına göre Van'daki müdafaa teşkilâtımız inkişaf etmektedir, bu teşkilât, Kürtler üzerinde büyük tesir icra etmiştir, bizzat vali bile bugüne kadar ki tarzını değiştirmiş ve bize yanaşmıştır.

Meselenin siyasi kısmından başka şahsi müdafaa kısmının da bizce ehemmiyeti vardır. Bazı yerlerde vaziyet çok güçleşmiştir. Ermenileri bu vaziyetten kurtarmak için gözlerimizi o taraflara çevirmemiz lazımdır.

Şubelerimize aşağıdaki ricada bulunuyoruz:

1- 1913 senesi aza aidatının gönderilmesi,

2- Şahsi müdafaa teşkilâtına taallûk eden (ilişkin) teşebbüslerimizi daha büyük bir gayretle tedvir edebilmemiz (döndürebilmemiz) için Taşnaksiyon komitesine tabi olan tiyatro, konserlere ve Kızılhaça nasıl hareket edecekleri hakkında talimat verilmesi,

3- Halkın en iyilerinin bizden olduğuna emin olarak propaganda yapılması ve toplantılar tertibi,

4- Hayrenik gazetesi tarafından açılmış olan ianeye iştirâk edilmesi.

5- Bütün eğlence, merasim vesairede şahsi müdafaa teşkilâtı için iane toplanması."

Bu ehemmiyetli vesikanın sonunda Ermenilerin vaziyeti kötüleştiği takdirde Azerbaycan'dan Anadolu'ya asayiş iade etmek üzere Rus askerinin geleceği de zikrediliyordu.

Avrupa'nın şark vilayetlerinde ıslâhat yapılmasını istemesi ve Rumeli'deki arazisini de daima bu ad altında vâki müdahaleler yüzünden kaybetmiş olduğunu pekâlâ bilen Babîâli bu seferki müdahalenin de öteden beri Türkiye'ye karşı düşmanca bir siyaset takip eden Rusya'nın tahrikiyle olduğunu da anladığından bir müdahale teklifi vaki olmadan önce kendi teşebbüsü ile

ve Avrupalı mütehasşsıların tavassutuyla zikri (adı) geçen vilayetlerde ıslahat yapmaya karar verdi. Hariciye Nezareti bu niyetini İngiliz hükümetine Londra Sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla bildirdi ve kâfi miktarda mütehasşs gönderilmesini rica etti.

Babîâli en büyük ciddiyet ve samimiyetle ıslâhat icrası taraftarı idi. Bu seretle İngilizlere tanınan bu imtiyazdan siyasi bir maksat güdülüyordu; bu tarzda Kıbrıs mukavelesi hükümleri de takviye edilmek isteniyordu. Yukarıda da zikredildiği gibi Rusya'nın imtinaı (çekinmesi) üzerine bidayette (başlangıçta) İngilizler tarafından kabul edilmiş olan bu teklif sonradan reddediliyordu. Bu imtina birçok ümitleri söndürdü. Artık bütün maksadın "ıslâhat" olmayıp bu yerlerin Rus nüfuzuna terkinden ibaret olduğu apaşıkardı.

Bu sırada Mahmut Şevket Paşa Kabinesi iktidar mevkiinde bulunuyordu. Ben kabinede değildim. Fırkanın umumi kâtibi idim. Mahmut Şevket Paşa'nın muvafakatıyla bir kere daha Ermenilere müracaat etmek istiyorduk. Eski Nafia Nazırı Halaçyan Efendi'nin evinde bazı şeflerle buluştuk. Ben meseleyi nakil ve hükümetin ıslâhatı icraya ciddi ve kati şekilde karar verdiğini, müdahale ve Rusya'nın teşvikiyle yapılacak ıslahatın hiç bir netice vermeyeceğini ve yeni siyasi entrikalarla iki millet arasında yeniden düşmanlık sokulacağını etraflıca izah ettim. Vatanseverlik hislerine hitap ederek bu müdahaleden sarfınazar etmelerini, buna mukabil oralarda muntazam bir ordunun tesisi (kurulması) için Avrupa'dan mütehasşs memur getirtilmesini ısrarla rica ettim. Fakat bu samimi teklif, halkı ve patrikhaneyi ikna etmenin mümkün olamayacağı beyanıyla reddedildi. Ermenilerin ıslahat istemeyip de Rus müdahalesi ile muhtariyet ve sonra da istiklâllerini temin etmek istediklerini pekâlâ anlıyordum. Daha sonra Ermenilerin 1913 Eylülünde Köstence'de toplanan Hinçak komitesinin kongresinde istiklâl fikrinin her tarafta müdafaa edilmesine karar verilmiş olduğu kongrenin aşağıda tekrar ettiğimiz raporlarından anlaşılıyor.

Hinçak Komitesi'nin 17 Eylül 1913'te Köstence'deki kongresi hakkında zabıtname

Hinçak Komitesi'nin Türkiye'deki vaziyeti:

10 Temmuz 1908'de bir askeri isyan sonunda Türkiye'de Meşrutiyet ilan edildiği zaman bunun zaruri neticesi Türkiye'de yaşayan muhtelif unsurların milli varlıklarını muhafaza etmeleri ve bunlar arasında da Ermenilerin, idarenin her türlü tazyikinden arınmış olarak milli esaslarına uygun şekilde inkişaf ve tekâmül edebilmeleri idi.

62 seneden beri ihtilâl ve mücadele içinde yaşamış bulunan ve kendini mahvolmaya mahkûm gören Ermeni milleti geçici bile olsa kuvvetlerini yeniden toplamak ve siyasi sahnede tekrar görünmek için huzur ve istirahat muhtaçtı.

Meşrutiyet tarafından yapılan vaadler çok mahdud (sınırlı) görüldüğünden komitemiz imkân dairesinde mevcut şartlardan istifade etmek ümidiyle kendisi tarafından yapılmış olan fikirleri olgun bir hale getirmeye çalışmıştır. Bu sebeple Hinçak komitesi de altıncı murahhaslar meclisi umumisinde Meşruti Osmanlı hükümetinden ayrılmak istemeyerek serbestçe faaliyette bulunabilmesi için hükümete kanuni bir şekilde görünmeye karar vermiştir.

Dört beş senelik bir devre içinde Osmanlı meşrutiyetinin vaadlerinden bir tanesini dahi tutmadığı ve devletçe çıkarılan kanunların hedeflerinin bütün siyasi fırkaların ve bilhassa solların ve radikallerin ezilmesi olduğu ve idaredeki yeni nizam ve teşkilâtın muhtelif milliyetleri mahvetmekten ibaret olduğu anlaşıldı. Hâkim olan milletin bir hükümet kurmak kudretine malik olmadığı meydana çıktı. Bu anda hükümetin idaresini elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bir oligarşi hüküm sürmektedir. Bu fırkanın takip ettiği program Türk bürokrasisine bağlı kalmak ve müterakki (ileri) bir hükümet tesisine mani olmaktadır. Zahiri gayesi muhtelif unsurları birleştirmek olduğu halde hakikatte ise takip ettiği siyaset, icabında onları ezmek maksadıyla bu milletleri daimi tazyik altında bulundurmaktan ibarettir. Hükümete gelince, elde tuttuğu hâkim bir sınıf tarafından (Ermenilerin mahvedilmesi için) kabul ettirilmiş olan bir siyaseti teşvik ve merhametsizce takip etmektedir. Görülüyor ki, Ermeni milleti bu siyaset ve daima kendi aleyhine kullanılan bu kuvvetler yüzünden yok olmak mertebesine gelmiştir; bu itibarla bu şartlar altında kendi prensiplerini artık takip edememesi tabiidir: Ermeniler hâkim sınıflardan kurtulmuş ve başlarının üstünde sallanan öldürücü kılıcı bertaraf etmek için istikbalde sabit ve cesur bir hattı hareket takip etmek mecburiyetinde olduklarına kanidirler.

Hinçakyan Fırkası'nın yedinci murahhaslar meclisi umumiyesinde bir tek muhalif reyle beşeri ve milli hakların elde edilmesi için artık meşru vasıtaların kullanılmaması lazım geldiğine,

istikbalde gayri meşru yollara tevessül etmenin ve yeni siyasi ve iktisadi şartlar elde edilinceye kadar fırka mücadelelerine daha büyük bir hız verilmesinin daha muvafık olacağına karar vermiştir.

KANUNÎ DURUMDAN GAYRÎ KANUNÎ DURUMA GEÇİŞ

Yedinci murahhaslar umumi meclisinin toplanmasından evvel Türkiye'de ve Türkiye dışında bulunan bütün şubelerin kanuni bir şekil altında yeniden teşkilâtlandırılmasına ve temerküzüne (toplanmasına) karar verilmişti. Hali hazır vaziyeti karşısında ise Hinçak Fırkası yedinci murahhaslar meclisinde aşağıdaki hususlar karar altına alınmıştır:

- 1- Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer şubelerin itimadını kazanamadığı gibi fırkanın halihazır ihtiyaçlarını da karşılayamamış olan Türkiye komitesi idare meclisinin feshi ve yerine yeni bir meclisin tayini.
- 2- Türkiye'deki şubelerin icra kuvvetlerinin en büyük icra kuvveti merkezi olan "Merkezi İdare Meclisine" bundan böyle "Türkiye İdare Meclisi" adının verilmesi.
- 3- Türkiye'deki İdare Meclisi azaları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki komitenin şubeleri tarafından seçilmiş olduğundan umumi merkezi idare meclisine karşı bir dereceye kadar bir otorite tanınmasına ve fakat kararlarının merkezin tasvibine (onanmasına) bağlı olmasına.
- 4- Bugün mevcut şubeler ve diğer teşkilât halihazır vaziyetlerini zahiren (geçici olarak) muhafaza etmekle beraber umumi merkez idaresinin vereceği talimata ve Türkiye idare meclisine yapılacak tebligata tevfikân komitemizin faal aza ve murahhasları ile gizlice, el altından ve tedricen gayri meşru faaliyette bulunmalarına ve son kararlar mucibince komite tarafından yeniden gizli şubeler teşkiline (kurulmasına) çalışılmasına.
- 5- Eski dahili nizamnameler hali hazır münasebetlerine uyacak şekilde tadil edilmelidir; şimdiye kadar tatbik edilmekte olan siyasi iktisadi prensipler mülğadır (kaldırılmıştır); yerlerine son defa komite tarafından kabul edilmiş olanlar ikame olunacak ve aynı zamanda onları tatbik edecek olan faal âzalar da gösterilecektir.

UMUMÎ VE HUSUSÎ TADİLLER:

Müstakil Ermenistan. - Osmanlı Devleti'nin Ermenistan'da tatbik etmek istediği umumi ve hususi ıslâhat meselesine müdahale ve ıslâhata mümanaat etmekle (engel olmakla) beraber Hinçak komitesi müstakil bir Ermenistan kurulmaksızın, hangi unsura mensup olursa olsun, Ermenistan ahalisinin emniyet içinde yaşayıp inkişâf edemeyeceğine ve Ermeni milletin millî varlığını dahili ve harici taarruzlara karşı koruyamayacağına tamamıyla kânidir; bu itibarla komite bu fikri müdafaa etmeyi kararlaştırmıştır.

Ermenilerin bu taleplerini haklı gösterecek tarihi hiçbir hakları yoktur. Osmanlılar Şark vilayetlerini Ermenilerden almadılar. Ermeniler ise Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan bugüne kadar hudutlarının temini ve istiklâli hususunda hiçbir gayret veya hizmet sarfetmediler. Osmanlılara iltica etmiş (sığınmış) olan bu halk hüsnü kabul ve daima vatandaş muamelesi gördü. Ermeniler bütün memlekette yerleştiler. Kürtlere komşu oldukları kısımlar istisna edilecek olursa her tarafta iyi muamele gördüler. Bu muntikalarda hükümet intizam teminine muvaffak olamadığından Türk ve Kürt köylerindeki vaziyet Ermenilerinkinden farksızdı. Anadolu'da, muhtelif vilayetlerde ve İstanbul'da Ermeniler diğer milliyetlere nazaran daima daha tasasız ve mesut bir hayat sürüyorlardı. Vatanın bütün menafiinden (çıkarlarından) istifade eden bu halk onun kederlerine ve yüklerine asla iştirak etmiyordu. Memleketin gerek saadetinden gerek ıstıraplarından daima menfaat temin ediyorlardı; vatan için hiçbir harbe iştirak etmediler ve bu uğurda bir damla kan dökmediler. Bilâkis harp zamanlarında ticaretlerini devam ettiriyor ve taahhüt işlerine girişiyorlar, çok para kazanıyor ve iyi ve kötü günlerde rahat ve huzur içinde yaşıyorlardı. Bu lûtuflara teşekkür olarak şimdi ekseriyeti teşkil eden nüfusu kovmak ve istiklâllerini elde etmek üzere Osmanlı vatanının bir parçasını koparmak istiyorlar.

Tarih, bu çeşit nankörlüğün bir eşini kaydetmemiştir. Rus-Alman harbi başladığı zaman Ermenilerin Osmanlı memleketi ve halkı hakkındaki zihniyetleri bu idi. Umumi Harp, Ermenilerin artık tamamıyla emin oldukları muhtariyetin tesisini geciktirdi. Onlar bütün ümitlerini bu harbe bağlamış ve bu itibarla da Rusya'nın bu harpten muzaffer çıkması için

bütün kuvvetlerini kollamaya karar vermişlerdi. Aşağıdaki vesikalar bu kararları açıkça gösteren birer delildir.

Taşnak komitesi tarafından Şam şubesine yazılan mektup
İstanbul.....1914

"Osmanlı hükümeti, 21 Eylül 1914'te seferberlik ilan etti. Aynı gün Taşnaksiyon Komitesi'nin İstanbul'daki merkezinde fevkâlade bir faaliyet görünüyordu. Reisler birleşerek taşradaki şubelerine şifre ile talimat verdiler. Aynı faaliyet Hinçak, Ramgavar ve Veranasnial komitelerinde de görülüyordu. Islâhat meselesi dolayısıyla esasen birleşmiş bulunan bütün bu komiteler şimdi büsbütün birleşmeye ve birliği sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı. Ruslar hududu geçip Osmanlı orduları geri çekilmeye başladığı zaman, mevcut vasıtalarla istifade edilmek suretiyle her tarafta umumi bir isyan yapılmalıdır. Osmanlı ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmi binalar uçurulacak, hükümet dahilinde işgal edilecek ve Alman nakliyatına hücum edilecektir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde, Ermeni askerler silahları ile birlikte kıtalarını terkedecekler, çete teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir."

DİKKATE ŞAYAN BİR MAKALE

Harpten önce Bakû'da intişar eden Areve gazetesi 11 Eylül 1914 tarihli nüshasında aşağıdaki makaleyi neşretmiştir:

Mühim dakikalar önünde

Bugün hudutlarımızda cereyan eden hâdiseler, etrafımızda olup bitenler bütün dikkatimizi çekmeye lâyıktır. Bu anlar yalnız Rus tarihi için değil, biz Ermeniler için de mühimdir. Asırlardan beri esaret zincirleri altında yaşayan ve en yüksek mefkûresi yok edilmeye çalışılan bir millet bugün önümüzde yükseliyor ve Ermeni meselesinin hallini talep ediyor. Ermeniler bu maksatla mucizeler yaratmış ve bilhassa bu asrın son rubunda, hasımlarıyla daima cesaret ve metanetle mücadele etmiş olan kahramanlar ve fedailer yetiştirmiştir. Osmanlı Ermenileri meselesine nihayet bir son vermek ve namuslu işgüzâr, çalışkan ve faziletli bir halkın asırlardanberi içinde yaşadığı faciayı bitirmek lazımdır. Avrupa büyük devletleri Berlin Kongresi'nden bugüne kadar bizim için bir şey yapmadılar. Sulh zamanlarında Osmanlı hükümetine karşı zayıf ve tesirsiz bir siyasete sığındık, bugün ise bir kasırga bütün dünyayı karıştırmakta ve her millet mevcudiyetini temine ve güneş altında bir yer edinmeye çalışmaktadır. Milliyet meselesi bugün bambaşka bir şekilde ve tarihte eş olmayan bir şiddetle canlanmaktadır. Büyük ve küçük milletlerin akıbetlerinin bahis mevzuu olduğu bir anda biz uykuda mı kalacağız? Ermeniler birkaç asırlık bir maziye bakmaktadırlar. Fakat hiçbir zaman bugünkü kadar ehemmiyetli tarihi bir an yaşamamışlardır. Ecdadımız bir milleti yok olmaktan kurtarmaya ve bugüne kadar korumaya muvaffak oldular. Onlar, Ermeni fazilet ve meziyetlerini Asya'dan gelen fırtına ve hücumlara karşı müdafaa ettiler ve bu hal sayesinde ki, bugün siyaseten zayıf ve küçük olmakla beraber mevcut milletlerden biri olarak sayılmaktayız. Şimdi meydanı terkedip zül içinde çekilelim mi, yoksa bize uygun bir istikbal temini için çalışalım mı? Bu ehemmiyetli anda bizim neslimize tevcih edilen sual (yönelen) işte budur! Milletler kalkınıyor, hudutlar hareket içindedir, herkes kendi talihini kendisi çizmek istiyor. Ermeni gençliğinin ve Ermenilerin bu ağır günlerde, geçmiş nesillerin kendisine bırakmış olduğu mirası ve istikbalden beklediğimizi düşünmesi lazımdır. 19'uncu asır, Ermenileri tarihin Van'dan İstanbul'a, Zeytun'dan Samsun'a, Erivan'dan Şiraz'a, Lor ve Karabağ'a kadar etraflarına yığmış olduğu güçlükleri yenmek suretiyle yeni bir Ermenistan yaratmaya çalışmışlardır. Bugün bu kadar mühim hadiseler karşısında bulunan işte bu yeni teşekküldür. Bu yeni olabileceği gibi bilakis inkişaf edebilir ve 19'uncu asrın diğer küçük milletleri gibi büyüyebilir. Yarın veya öbür gün hudutlarda tarihi hadiseler vukubulabilir ve dünya harbinin gürültüleri Ermenistan ufkunda bir aksülâmel vücuda getirebilir. Ermeniler gelecek olan bugüne hazır olmalı ve onu sadece vifak (bağış) ve birlik lafları ile değil fiil ve hareket ile

karşılama oldular. Bugüne kadar kendini feda etmiş ve bütün tehlike ve ıstırapları üzerine almış olan Ermeni halkının ancak ufak bir kısmı idi. Dört bir taraftan komiteleri tenkit edenlerin nihayet bizzat meydana çıkarak milli vazifelerini ifa etmeleri zamanı çoktan gelmiş değil midir? Ermeniler! Şanlı ecdadımızın kahraman ruhları bugün bize bakmaktadır! Bunu idrak edebilecek miyiz? Ve bu ağır günlerde, daha tehlikeli bir zamanda ve daha kötü şartlar altında uğrunda mücadeleye başlamış oldukları bu yeni hayatı tahakkuk ettirebilecek miyiz?

Hinçak Komitesi'nin aynı gazetede ve Saray Bosna suikastini müteakip neşrettiği beyanname

"Zulüm ve taaddiye (baskıya) maruz bulunan ve her türlü haklarından mahrum kılınmış olan Ermeni unsurunu kurturmak üzere rubu (çeyrek) asırdan daha fazla bir zamandanberi kanlı izlerde yürüyen sosyal - demokrat Hinçakyan komitesi isyan ve mücadele çanlarını çalmak üzere hali hazırdaki siyasi ahvelden istifade etmekte ve Osmanlı istipdadını kanlar içinde boğmak üzere Toros'un zirvesinden ve Ermenistan'ın en ücra hudutlarından sahneye çıkmaktadır.

Hinçakyan komitesi maddi ve manevi bütün kuvvetlerini toplamak suretiyle ihtilâl kılıcı ile milletlerin varlığı uğrunda yapılan bu muazzam mücadeleye iştirak edecek ve ittifakı müsellesin (üçlü ittifakın) ve bilhassa Rus ordularının müttefikleri olarak elinde olan bütün ihtilalci ve siyasi vasıtalarla, Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da zaferi temin etmek için itilaf devletlerine yardım edecektir. Vatanperverane zaruretler icabı olarak kendisine ve medeniyete karşı olan vazifesini ifa edecektir.

Hayatlarını, Ermenistan'ın kurtuluşu uğruna feda etmeğe hazır olan kahramanlar bütün maddi ve manevi kuvvetleriyle ortaya atılmalıdırlar. kendi gayeleri ve ihtilal uğruna dökmüş oldukları kanla iftihar ederek yarının kongresinde Ermeniler de yer alsın ve hayat ve siyasi hürriyeti üzerindeki haklarını ileri sürmek suretiyle vatanlarının ve itilafı müsellesin himayesi altında istiklallerini temin etmeye muvaffak olabilsinler. Harbin şafağı doğsun ve ışığı ile hak, adalet, hürriyet ve uhuvveti aydınlatsın.

O halde, arkadaşlar, ileri ve iş başına! Kendi ölümümüzle Ermenistan'ı tehdit eden ölümü boğalım ki, o ebediyen yaşasın!"

1914, Paris

Sosyal Demokrat Hinçakyan
Komitesi Umumi Merkezi

Bu vesikalar seferberliğin ilan edildiği sırada hükümetin eline geçmiştir. Hükümet hadiselerin vukuunu beklemeye, ihtilalci maksatlara karşı hiçbir harekete geçmemeye, sadece mukabil tedbirler almaya karar verdi. Ben Taşnak Komitesi'nin tanınmış azalarına ve bilhassa Erzurum Mebusu dostum Varteksi Efendi'ye hükümetin bu kararlardan haberdar olduğunu ve Ermeniler bu çeşit muamelelere tevessül ettikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirdim. Bununla hükümetin her şeyden haberdar olduğunu bildirmek ve bu suretle bu niyetlerin kuvveden fiile çıkmasına mani olmak istiyordum. Seferberlik üzerine silaha çağrılmış olan Ermenilerin bir kısmı hudut haricine, diğer bir kısmı ise silahlarıyla birlikte memleketin iç taraflarına kaçtı; ve oralarda tek tük çarpışmalara dahil oldu. Başkumandan Enver Paşa, Ermeni patriğini davet ederek kendisine Türkiye'nin bu harpte Ermeni vatandaşlarından sadakat beklerken silahlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere hücum edip memurları öldürdüklerinin resmi raporlardan açık olarak anlaşılmakta olduğunu bildirdi ve bundan sonra patriğe iyi nasihatlerde bulunmasını tavsiye etti. Enver Paşa, bundan başka patriğe gayet açık bir şekilde, bu hareket, umumi bir mahiyet aldığı takdirde askeri hükümetin en sıkı tedbirleri almak mecburiyetinde kalacağını da söyledi. Patrik bu çeşit rezaletleri yapmaya cesaret edenlerin komite azası olduklarını kendisinin ise, Ermeni halkına komitenin harekâtını nazarı itibara almayarak, bundan sonra da sadakati muhafaza etmelerini tavsiye edeceği cevabını verdi.

Ermeni komiteleri patrikliğe Türkiye'nin Rusya'ya harp ilan etmesi halinde nasıl hareket etmesi icap edeceğini daha önceden bildirmiş olduklarından bu tavsiyeler hiçbir netice vermedi. Derhal harbin başlamasını müteakip Muş, Bitlis ve Van vilayetlerinde Ermeniler tarafından tahrik edilen isyanlar başladı.

ERMENİLERİN TEHCİRİ (ZORLA GÖÇÜ)

Bunun üzerine umumi karargâhta "Ermenilerin tehciri" hakkında bir kanun hazırlanarak heyeti vükelâyâ arzedildi. Ben bu kanunun tamamıyla tatbiki aleyhinde idim. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konmuştu. Tehcirin bu vasıtalarla yapılması halinde çok çirkin neticeler elde edileceğini biliyordum. Binaenaleyh istikbali düşünerek, bu kanunun tatbik edilmemesinde ısrar ettim ve meriyete (yürürlüğe) girmesini de geciktirmeye muvaffak oldum.

Bir müddet sonra Van, Ruslar veya daha doğrusu Ermeni gönüllü çeteleri tarafından işgal edildi. Bu çetelerin Taşnak komitesinin, Osmanlı Meclisi mebusanında da aza bulunan iki reisi olan Pastırmacıyan ve Papazyanın emri altında oldukları sonradan öğrenildi. Canlarını kurtarmaya muvaffak olan bazı kimselerin verdikleri ifadede Van'ın işgali sırasında kaçamamış olan İslam halkın öldürüldükleri, kadınların şerefleriyle oynandığı ve birçok genç evli kadın ve kızların evlerde toplattırılarak bu evlere umumhane nazarıyla bakıldığı anlaşıyor. Van'dan kaçan ve binlerce kadın, erkek ve çocuktan ibaret olup silahları bulunmayan halk üzerine Ermeniler tarafından makineli tüfek ateşi açılmıştır.

Van'daki bu hadiseleri dahildeki diğer isyankâr hareketler takip etmiştir; kıtalarına iltihak etmek üzere gönderilen bazı münferit askeri birliklerin bu çeteler tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştır. Kumandanlar tarafından karargâhı umumiye gönderilen raporlardan anlaşıldığına göre Müslümanlara karşı şehirlerde, köylerde ve şoselerde yapılan katliam ve taarruzlar Rus cephesinde o civar halkından teşkil olunan askerler üzerinde çok kötü tesirler bırakmıştır. Ordu idaresi yeniden tehcir kanununun tatbikinde ısrar etti. Ben tekrar kabulü aleyhinde bulundum. Mütعاaddit ve çok acı haller bana göstermişti ki, Hıristiyanların Müslümanlara yaptıkları zulümler Avrupa'da büyük bir müsamaha ve sükûnetle karşılandığı halde Müslümanların en ufak bir hareketi haddinden fazla büyütülüyordu. Ve bu itibarla Rusların bu harpte Ermenilerin yanı başında bulunması yüzünden çıkacak olan intizamsızlıkların bizim aleyhimize istismar edileceğini önceden biliyordum.

Bu müzakereler esnasında meslektaşlarımdan bazıları beni hissizlik ve vatana sadakatsizlikle itham edecek kadar ileri gittiler. Filhakika ordu, azami derecede tehlikeli bir vaziyette bulunuyordu. Ordunun, bu hususta bir kanun çıkmadan önce icap eden tedbirleri alması imkânı mevcuttu. Bu bakımdan kanunu daha fazla uzatmakta fayda yoktu. Bu kanun ordu ve kolordu kumandanlarına isyan eden halkı münferiden veya toplu bir halde başka mıntıkalara sevk etmek selahiyetini veriyordu. Harp yüzünden memleketin her tarafında örfi idare ilan edilmiş olduğundan sivil idare de askeri kuvvetin elinde bulunuyordu. Tehcire evvela Erzurum'da başlandı. Erzurum Valisi Tahsin Bey Dahiliye Nezareti'ne sevkiyat sırasında Ermenilerin, Kürtlerin taarruzlarına uğramış olduklarını bildirdi. Valiyi telgraf başına çağırarak yardım için orduya müracaat etmesini ve failerin de şiddetle cezalandırılmasını emrettim. Filhakika ordu kumandanlığı bir tabur asker gönderdi ve ele geçirilebilenler kurşuna dizilmek suretiyle cezalandırıldılar.

Sevkiyat sırasında Karahisar ve Urfa'da isyan çıkmıştır. Bu hadiseler hakkında aşağıda mufassal (ayrıntılı) izahat verilecektir:

İsyân hareketleri evvela Zeytun'da (Maraş'ın Süleymanlı bucağı) başlamıştır. Seferberliğin ilanını müteakip Ermeniler âlenen isyana başlamış, vergileri ödemekten imtina etmiş ve asker toplanması hususunda verilen emirlere muhalefet etmişlerdir. Askerlik vazifelerini ifa zımnında askerlik şubelerine giden Müslümanlara sokakta taarruz edilmiş ve bunlar soyulmuş ve öldürülmüştür. Zeytun halkı subay ve kumandanları emri altında bir milis teşkil etmişti; bu suretle "Zeytun ihtilalcı alayı" ismi altında şehirleri müdafaa etmek istiyorlardı. Tabii bu imkânı bulamadıklarından mavzer ve martın silahlarıyla dağa çıkmışlar ve Müslüman köylerine taarruz ve askeri nakliyatı iz'aç etmeye başlamışlardır.

MÜSPET HADİSELER

17 Ağustos 1914'te yani seferberlikten birkaç gün sonra Enderunlu Müslümanlar taarruza uğramış, paraları çalınmış ve içlerinden bir çoğu da öldürülmüştür. Aynı gün çete takibinde vazifeli olan bazı jandarma subayları üzerine ateş edilmiş ve Maraş yolu üzerinde Beşanlı Köyü'nden ve çok Müslüman öldürülmüştür. Günlerce süren takipten sonra bu haydutlardan

altmış beşi, üzerlerinde birçok bomba, dinamit, martin ve gıras tüfekleri olduğu halde yakalanabilmiştir.

Bir müddet için sükûnet teessüs ettikten sonra, müteakip senenin Kânunusani (ocak) ayında isyan harekâtı yeniden canlanmıştır; bu seferki taaruzlar doğrudan doğruya Osmanlı memurlarının ikametgâhlarına ve jandarma kıtalarına karşı yapılmıştır. Zeytun'da Hinçak komitesi reisi Çakıroğlu Patos'un reisliği altında yapılan toplantıda hükümet konağına hücum edilerek cephanenin ele geçirilmesine, bütün memurların aile efradı ile birlikte öldürülmesine ve telgraf hatlarının tahribine karar verilmiştir. Tahrikçiler başka başka evlerde oturduklarından ve işaret de vaktinde verilemediğinden bu korkunç komplo icra edilmeden önce öğrenilmiştir. 1915 senesinde Zeytun Ermenileri, Maraş'tan Zeytun'daki jandarmalara cephane gönderildiğini haber almışlar; cephane nakliyatını soymak üzere yollara gizlenmişler, fakat nakliyat başka bir yoldan yapıldığı için bu niyetlerini tatbik edememişlerdir. Bunun üzerine on yedi kişiden ibaret bir jandarma koluna hücumla altısını öldürüp ikisini yaralamışlardır. Bundan başka Zeytun ile Maraş arasındaki telgraf hatlarını tahrip ederek bu suretle bu yollarda hâkimiyet elde etmişlerdir.

27 Şubat 1915'te Maraş Vali Muavini sükûneti iade maksadıyla Zeytun'a gelmiştir. Gece devriye ile birlikte şehirde dolaşırken, asiler tarafından öldürülmüştür. Ertesi günü askerlik şubesine gitmekte olan bir Müslüman da öldürülmüştür.

Komitenin talimatı üzerine kaçmış olan birçok Ermeni, asilerle birleşmiştir. Bunlar yeniden jandarmaların cephanesini ele geçirmek istemiş ve kışlaya hücum etmeye karar vermiştir. Bunlar, evveleminde hükümet konağına giderek bir asker ve bir jandarma öldürmüşler, memurları ve ailelerini tehdit etmişler ve gerek adi ve gerek siyasi bütün Ermeni suçluları hapishaneden kurtarmışlardır. Bunlardan altı yüz ilâ yedi yüz kadarı Zeytun'un yüksek noktası olan Tekke Manastırı'na yerleşmiş ve burasını tahkim etmişlerdir. Takip esnasında jandarma binbaşı Süleyman Efendi ile yirmi asker öldürülmüştür. Her ne kadar asilerin bazıları ele geçirilmişse de, diğerleri karanlıktan istifade ederek kaçmışlardır. Kaçanlar askerlere, memurlara, jandarmalara ve bilhassa Müslüman ahaliye hücumla cinayetler işleyen çeteler teşkil etmişlerdir. Bu çetelerden biri beş Müslüman öldürmüş bir diğeri bir Ermeni köyü olan Odıcak'a sığınarak bir jandarma ve on dört Müslüman öldürmüştür. Zeytun isyanında reislik etmiş olan Melkon ismindeki bir Ermeni tevkif olunduğu zaman komitenin İngilizlerin, İskenderun'a çıktığı haberini yayarak, Osmanlı hükümetine mümkün olduğu kadar fazla müşkülât çıkarılması emrini vermiş olduğunu bildirmiştir. Melkon'un diğer ifadelerine nazaran isyanın tahrikçilerinden bir çoğu Osmanlı hükümeti tarafından iyilik görmüş kimselerdir. Hükümet onlara ait bir çok silah, bundan başka komitenin mührünü ve aleyhlerine delil teşkil eden bir sürü vesikayı müsadere etmiştir.

Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara ve Van vilayetlerinde komite kezaik merkezler teşkil etmişti. Bunlar daha harp başlamadan önce teşkilatlarını kurmuş ve komitenin emirleri dairesinde harekete geçmeye hazırlanmışlardı.

VAN, Harp ilanını müteakip Rus orduları Ermeni gönüllülerle birlikte hücumla geçtikleri zaman Van'daki Ermeni halkının durumu değişti. Bazılarının memur ve askerlere hücum etmek üzere birleşmiş olmalarına rağmen, müessir bir harekette bulunabilmeleri için zaman lazımdı. Muhtelif kısımlara gönderilen emirler Ruslarla birlikte harekete geçilebilmesi için Ruslar gelinceye kadar beklemenin zaruri olduğu yolunda idi. Derhal harekete geçilmesi çok kan dökülmesine sebebiyet verecek, karla kaplı olan yollar ise Rusların çabuk ilerlemelerine imkân vermeyecekti. Rus subayları ile yapılan anlaşmalar mucibince (gereğince) Ruslar hududa tecavüz eder etmez Ermenilerin Ruslara iltica edeceği açık olarak itiraf ediliyordu. Bu yeni anlaşmalardan haberdar olmayan bazı Ermeni köylüleri, Kadı İsmail Efendi ile bir kaç jandarmayı öldürerek telgraf hatlarını kesmişlerdir.

1915 senesinde Kimar köyünde koyunların sayıldığı bir sırada bir isyan hareketi başgöstermiş, bin kadar Ermeni meydana çıkarak Müslümanlara hücum etmiş ve jandarmaları kumandanları Süleyman Efendi ile birlikte öldürmüştür.

Kendilerini müdafaa maksadıyla, iki Müslüman köyü arasında bulunan köylerdeki Ermeniler, Ermenilerle meskûn yerlere taşınmış ve ihtilale hazırlanmaya başlamıştır. Genç Ermeniler esaslı noktaları işgal ederken komitenin diğer azaları silah altına davet ediliyordu. Bitlis, Van ve Şatak arasındaki telgraf hatları tahrip edilmiş, hükümet merkezleri taarruza uğramış ve iki kişi öldürülmüştür. Köylerde ise Müslüman halkı öldürmeye teşebbüs ediliyordu.

Şatak, Havasur, Timur ve Kadeş'te isyan hareketlerini bastırmak üzere vilayet merkezinden kıtaların yola çıkarılmış olduğunu öğrenen Vanlı Ermeniler Hamit Ağa Kışlası'nı ve jandarma ve polis binalarını ateşe vermiş ve şehir içinde vahşi bir katliamda bulunmuşlardır. Yalnız Van şehrinde isyan eden Ermenilerin sayısı beş bini geçiyordu ve hepsi de en yeni silahlarla teçhiz edilmişti (donatılmıştı). Bunlar mevkillerini son hadde kadara müdafaa ediyorlardı. Şehirdeki hükümet konağını, askeri müesseseleri, Düyunuumumiye binasını, Osmanlı Bankası şubelerini ve diğer binaları tahrip etmiş ve Müslüman mahallelerini ateşe vermiştir. Yedi yüz kadar âsi Van müstahkem mevkiini el bombalarıyla uçurmuştur. Bu isyan hareketleri Nisan'a kadar devam etmiştir. Nisan ortalarına doğru asgari dörder yüz kişilik Ermeni çeteleri Rus zabıtlarının kumandasında hududu geçmeye başlamıştır. Yapılan çarpışmalar neticesinde "Müstakil Ermenistan" ibarelerini taşıyan bayraklar ve "intikam" gibi kelimeleri havi levhalar ele geçirilmiştir.

...

İZMİT VE ADAPAZARI: Rusların Heraklea'yı bombaladıkları anda Ermeniler birdenbire hattı hareketlerini değiştirmiş ve düşman lehine casusluk yapmaya ve memleket içinde tahrikatta bulunmaya başlamışlardır. Ermeniler tarafından hükümet merkezi civarında bu gibi hareketler ümit etmeyen hükümet tahkikat yaptırmaya mecbur kalmıştır. Bu esnada Adapazarı'nda binlerce bomba, mavzer ve grana tükelleri, jandarma üniformaları ve bomba imaline mahsus makine ve aletler bulunmuştur. Araştırmalar İzmit'e kadar teşmil edilmiş ve burada da yüzlerce silah ele geçirilmiştir. Tevkif olunan komite reisleri bu silahların, Rus askerleri Sakarya mansabına varır varmaz Türkiye dahilinde kargaşalıklar çıkarmak ve Osmanlı ordusunun mukavemetini kırmak maksadıyla toplanmış olduklarını söylemişlerdir. Bu plan Meşrutiyetin ilanını müteakip çizilmiştir. İzmit ve civarı ve bilhassa Bahçecik isyan hareketlerinin merkezi olarak seçilmiştir.

Asilerin reisleri planlarının keşfedilmiş olduğunu öğrenince çeteler teşkil etmiş ve bunları Yalova'ya doğru göndermiştir. Daha sonra İzmit'teki işçi grupları bu çetelerle birleşmiş ve bir çok Müslüman öldürmüştür.

...

BURSA VİLAYETİ: İzmit hareketlerinden sonra Bursa isyana başlamış ve Müslümanlara taarruz edilmiştir. Bu yüzden Osmanlı ordu idaresi kuvvetlerinin mühim bir kısmını buralarda sabit tutmaya mecbur kalmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde yüzlerce silah, binlerce tabanca, bomba vesair silahlar bulunmuştur. Bunlardan başka komitenin teşkilatı hakkında müspet vesikalar elde edilmiştir. Bu meyanda isyan hareketlerine muallim ve ruhanilerin de iştirak etmiş olduğu anlaşılmıştır.

...

ADANA VİLAYETİ: Bu vilayetteki teşkilat en ince teferruatına kadar işlenmişti. Harp ile birlikte burada da isyan hareketleri başlamıştır. Bu vilayet, Irak ve Suriye hattı üzerinde bulunduğu için Ermeniler İtilaf devletleri lehine casus olarak ehemmiyetli rol oynamışlardır. Bunlar İtilaf devleti donanması lehine casusluk yapmış ve lüzumunda düşmanlarla birleşmiştir. Birçokları ele geçirilerek divanı harplere verilmiştir. Yapılan araştırmalar sonunda yüzlerce silah, mühimmat, bayrak vesair malzeme elde edilmiştir.

...

SAMSUN VE İZMİR VİLAYETLERİ: İzmir'de pek çok dinamit bulunmuştur. Samsun'daki isyan hareketi doğrudan doğruya İzmir muhafızı tarafından idare edilmiştir. Bir Ermeni kilisesinde pek çok silah, mühimmat ve fışıklar dolusu dinamit bulunmuştur.

...

URFA HAREKETİ: devletin diğer kısımlarında olduğu gibi burada da isyan hareketleri harbe girmemizle birlikte başlamıştır. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da plan Rusların taarruzu halinde Türk ordusunun ricatini önlemek ve Osmanlı kuvvetleri ilerledikleri takdirde memlekette isyan çıkartmaktan ibaretti. Komiteci Ermeniler buraya kadara gelmiş ve diğer Ermenileri isyana teşvik etmişlerdi. Van'ın Ermeniler tarafından işgal edildiği ve Rusların pek yakında yardıma gelecekleri şayiasını yaymışlardır. Urfa'daki Ermeni mahallesi beşyüz evden ibarettir. Bütün bu evler taştan yapılmış, kuyu ve yeraltı mahzenlerine sahiptir. Komite isyandan evvel herkesin vazifesini tayin etmiş ve kendilerine bildirmişti. Asiler gıda maddeleri tedarikini temin için icap eden tedbirleri dahi almışlardı. Bu esnada hükümet 1894'lüleri silah altına çağırmış, aynı zamanda Kırmuş'ta isyan çıkarak 6-19 Ağustos 1915'te Urfa'ya da sirayet etmiştir.

Bir Ermeni kilisesi bulunan Kırmuş'ta isyan başladığı zaman hükümet derhal asker ve jandarma göndermiş, bunların çoğu öldürülmüştür. Urfa'daki kâfi miktarda kıta bulanmadından hükümet takviye kuvvetleri göndermişti. Bu kuvvetler gelinceye kadar Ermeniler, Müslüman halka hücumla birçoklarını öldürmüşlerdir. Sokaklarda barikatlar kurulmuştur. Gelen kıtaların kumandanı hükümete sadık kalan Ermenileri şehri terketmeye davet ettiği halde şehri bir tek Ermeni dahi terketmediğinden barikatlara ateş açılmış ve hepsi tahrip edilmişti. Urfa isyanı iyice tetkik edilecek olursa, bilhassa bu şehrin Ermeniler tarafından en mühim bir merkez olarak seçilmiş olduğu görülür. Fakat bu işte İngiliz, Fransız ve Rusların da büyük yardımları olmuştur. Bodrumlar vesair yerler cephane ve silahlarla doldurulmuş, dokuz on hafta idare edecek kadar gıda maddeleri stok edilmişti. Ermeniler İtilaf devletleri konsoloslarından geniş mikyasa muavenet görmüşlerdir. Amerikan misyonerleri, mesela misyoner Leslie, bayrak ve giyim eşyası vermek suretiyle yardımda bulunmuştur. Muvaffakiyetlerinden emin olan Ermeniler, Osmanlı kuvvetlerine karşı harekete geçmekte tereddüt etmemişlerdir. Sonradan zehir içmek suretiyle intihar eden mezkûr misyoner bırakmış olduğu evrakında hareketlerinden yalnız kendisinin mesul olduğunu ve Ermeni isyanına iştirak etmiş olmayıp beraber sürüklenmiş olduğunu yazmaktadır.

...

ŞARKİ KARAHİSAR HAREKETİ: Trabzon ve Erzurum vilayetleriyle hemhudut olan Karahisar sancağı Sivas vilayeti Ermeni hareketleri için ehemmiyetli bir üs rolü oynuyordu. Komiteler buralara pek çok azalarını ruhani ve muallim olarak gönderiyor ve isyan fikirlerini yayıyordu. Seferberlikten sonra bu propaganda arttırıldı ve Seponil namı altında bir ruhani bütün vilayette dolaşarak halkı silahlı isyana teşvik ediyordu. 2-15 Haziran 1915'te Ermeni mahallesinde silah araştırmaları yapan polisler öldürüldü. Aynı zamanda telgraf telleri kesilmek suretiyle Karahisar'ın diğer yerlerle olan muhaberesi (haberleşmesi) kesildi. Müslüman ahali bir gün ve bir gece kurşun ve bomba taarruzlarına maruz kaldıktan sonra Ermeniler reisleriyle birlikte, geniş mikyasta müdafaa hazırlıkları yapmış olan Karahisar Kalesi'ne çekildiler. Burada pek çok cephane ve gıda maddeleri stok edilmişti. Buradan bütün şehire ateş verildi, yalnız yüz ev kadar kurtulabildi. Bunun üzerine hariçten çağrılan kıtalar kaleyi muhasara ettiler, Ermeniler yirmi beş gün müdafaada kaldılar. Muhasaradakiler tarafından yapılan bir yarma teşebbüsü neticesinde üç yüz Ermeni kaçabildi, geri kalanlar kadınlar ve çocuklarla birlikte teslim oldular. Bu isyan hareketi esnasında ikisi subay olmak üzere seksen dört asker öldürüldü; sivil ahalden de otuz kişi ölmüş ve yirmi kişi de yaralanmıştır.

...

YOZGAT (BOĞAZLIYAN) HADİSELERİ: Takriben altmış silahlı Ermeni, Boğazlıyan mıntıkasındaki Çakmak köyüne taarruz etmiştir. Birçok Ermeni çeteleri Ankara civarındaki Yekna ormanlarında gizlenmiş ve takriben üç yüz kişilik Ermeni çeteleri isyan hareketlerini Çolak Ali köyüne kadar getirmiştir. Yozgat'ın Kumkuyu köyünden diğer üç yüz kadar haydut, civardaki Müslüman köylerini yakmışlar ve 15 Eylül 1925'te asker, jandarma ve polis kıtalarına hücum etmişlerdir. Çatıkebir köyünde yüz kadar Ermeni barikatlar ve siperler yapmış ve günlerce kıtalarımızla dövüşmüştür; neticede Kızılcaova istikametinde kaçmışlardır. Memleket dahilindeki umumi isyan üzerine ordu idaresi tehirci her yerde tatbike başlamıştır. Bunun üzerine her iki kuvvetler arasında hakiki bir dahili harp şeklini alan şiddetli çarpışma ve

dövüşler başlamıştır. Türk askerleri ve halkı Ermenilerin Türk nüfusunu ortadan kaldırmak niyetinde bulunduğu ve Türk devletinin istiklaline son vermek için Ruslarla birleşmiş olduğuna kani idiler. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde sevkıyat başlayınca bu İstanbul'daki Ermeniler arasında ve bilhassa komitelerde fevkalade heyecanı mucip oldu. Ermeni komitelerinin idare merkezi, yani dış teşkilatın dimağı İstanbul'da bulunuyordu. Bu şehir aynı zamanda bütün askeri hareketlerin de merkezi idi. Binaenaleyh umumi karargâh ve Boğazların müdafaasını teşkilatlandırmak üzere emri altında olan polis müdüriyetine komite işleriyle uğraşan herkesi tevkif etmek ve örfi idare mıntıkası dışına götürmek emrini vermiştir. Bu emir verilir verilmez polis müdürü beni haberdar etti. Mevzubahis şahısların bir kısmı Kafkasyalı idi; hepsi bir gecede tevkif olunarak Konya'ya gönderildiler. Sonradan gönderilen tahkikat komisyonu tarafından bunların kendilerini Ankara'ya divanı harbe götürmekte olan jandarmalar tarafından vuruldukları tespit edilmiştir. Bunun üzerine bu jandarmalar divanı harbe verilmiş ve muhtelif cezalara ve hatta ölüm cezasına mahkûm edilmişlerdir. Vartakes Efendi'ye müteaddit defalar İstanbul'u terketmesini tavsiye ve hatta kendisine nakdi yardım vaat ettim. Bundan ailesi dahi haberdardır. Fakat kendisi gitmedi. Sonradan İstanbul'daki komite teşkilatında olduğu için yerini terkedemediği anlaşıldı. Divanı harbin kararı üzerine sürgünler Diyarbakır'dan geri getirildiler. Bunlar tehcir komisyonuna dahil oldukları için sevklerine mani olmak istedim. Fakat askeri makamlar tarafından yola çıkarılmışlardı. Yapılan tahkikattan anlaşılıyor ki, kendileri Ahmet ve Hilal adında iki serserinin hücumuna uğramışlardır; bu sonuncular divanı harp tarafından ölüme mahkûm edilmiştir.

HÜKÜMETİN İCRAATI

Gerek resmi tahkikat dosyalarından ve gerek intihap dairelerinden (seçim bölgelerinden) geri gelen mebusların verdiği malumattan anlaşılıyor ki, vicdansız, ahlaksız ve âdi bazı kimseler vaziyetten şahsen istifade etmek istemişler ve bu gibiler birçok cinayetlerin işlenmesinde âmil olmuşlardır. Umumi valiler ve valiler mesuliyet korkusuyla hadiseleri mümkün olduğu kadar ehemmiyetsiz göstermeye çalışmış ve kabahati kısmen Kürt ahaliye yüklemiştir. Mebusların verdiği malumat cidden feci idi. Birçok gece uyku uyuyamadım. Bir taraftan sivil makamlara icap eden tedbirleri almaları için emir verdim, diğer taraftan askeri makamlardan failleri cezalandırmak ve ahaliyi korumak üzere kıtalar göndermelerini şiddetle talep ettim. Bundan başka devletin en yüksek mercilerinden, Temyiz Mahkemesi ve Devlet Şûrası azalarından ve ceza mahkemeleri reislerinden dört tahkikat komisyonu teşkil edip Anadolu'ya gönderdim. Bu komisyonlar birçok memurları azlederek mahalli divanı harplere verdiler. Tahkikat zabıtlarının bir sureti komisyonlar tarafından Babıâli'ye verildi; bu suret (arşiv) hazinei evrakta mahfuzdur. Gerek tehcirler ve gerek isyan yüzünden Ermeniler çok zayıat vermiştir. Bunu itiraf etmek lazımdır, fakat şark vilayetlerindeki Müslümanların da Ermeni vatandaşlarımız yüzünden aynı miktarda zayıata uğradıkları bir vakıadır.

Rusların Van'ı, Bitlis'i, Muş'u ve Erzurum'u işgali sırasında yapılan ve bizzat Ruslar tarafından itiraf olunan zulüm ve cinayetler o derece vahşicesine yapılmıştı ki, Müslüman halk artık ikametgâhlarında kalmaya cesaret edemeyerek aç ve çıplak olarak hicrete (göçe) başlamıştır. Bu suretle hicret eden Müslümanlardan altı yüz bin kişi ölmüştür. Ermeni fırkacıları tarafından kendi programları lehine istismar edilen ve bütün mesuliyeti hükümete yükletilmek istenen bu Ermeni meselesi izah ettiğim şekilde cereyan etmiştir.

Esas itibarıyla askeri bir ihtiyat tedbirinden başka bir şey olmayan tehcir, vicdansız ve seciyesiz insanların elinde bir facia şeklini almıştır. Maksadım bu hareketlerin çirkinliğini gizlemek değildir. Sadece sırf bu hadiselerden dolayı bütün hükümeti ve İttihat ve Terakki Komitesi idare merkezini ve bu işle hiç bir alakası olmayan azalarını itham etmenin haksızlık ve keyfi hareket olduğunu söylemek istiyorum. İttihat ve Terakki Komitesi azaları Ermenilere karşı yapılan hareketlerden dolayı son derece müteessirdiler ve daima bu hadiseleri önlemek üzere hükümet üzerinde müessir olmaya çalıştılar. Bazı fena fikirli düşman propagandacıları Almanların, Türkleri, Ermenileri ezmek hususunda teşçi ettiklerini (desteklediklerini) söylemek suretiyle Ermeni hadiseleri dolayısıyla Almanya'nın şerefine de tecavüz etmişlerdir. Hadiseler ise tamamıyla aksini ispat etmektedir; zira her yeni vaka duyulur duyulmaz Alman hükümeti bu gibi hadiselerle son verilmesini tavsiye eden notalar göndermişti. Bu husustaki bütün vesikalar da Babıâli'de bulunmaktadır.

Tarafsız bir mahkeme kurulduğu takdirde, vuku bulan cinayetleri müdafaa etmiş olmaksızın bir hakikat olarak iddia edebilirim ki, hadiseler bizzat Ermenilerin sebebiyet vermiş olduğu meydana çıkacaktır. Lepsiuse kitabında benim Kont... nun bir görüşme esnasında Almanya bizim yerimizde olsa idi aynı şekilde hareket ederdi, sözünü söylediğimi yazıyor. O zaman Belçikalıların tehcirinin henüz başlamamış olduğunu da ilave ediyor; böyle bir şey söylediğimi de hatırlamıyorum. Belçikalıların tehciri ile Ermenilerin tehciri arasındaki mukayesede hiç isabet yoktur. Belçika muharip bir devlettir, askerleri olduğu kadar sivil halkı da vatanlarını müdafaa etmek hakkını haizdirler. Ermenilere gelince, onlar birer Osmanlı vatandaşlarıdır. Mukayese yapmak icap ederse Silezya'daki İrlandalıları ele almak lazımdır. Bundan başka Şarki Prusya'daki Alman ricati esnasında, Polonyalıların ordu mensuplarını öldürdüklerini ve düşman hareketlerini kolaylaştırmak maksadıyla isyanı körüklediklerini, keza İrlandalıların cepheye giden İngiliz askerleri üzerine ateş açtıklarını mukayeseye katmak icap eder. Bazı faillerin divanı harpler tarafından mahkûm edilmedikleri iddiasına karşı, ihtilal sırasında İrlanda'da birçok İrlandalıları kendi eliyle öldürmüş olan bir İngiliz subayının İngiliz divanı harbi tarafından mecnun (deli) olduğu esbabı mucibesıyla serbest bırakıldığını, keza katil Jaucas'ın jüri tarafından beraat ettirildiğini zikretmek kifayet eder. Belki bazı Türk divanı harpleri karar verirken şahsi hislerine kapılmışlardır. Buna mukabil hükümetin bu faillerin harpten sonra daha sıkı bir takibe maruz tutulacaklarına dair bir kararı vardır. Ben sevkleri esnasında Ermenilere yapılan muameleleri tamamıyla itiraf ve hadiseleri oldukları gibi nakletmek cesaretini gösterdim. Hakikati söylemek cesaretini göstermek ve Ermenilerin Müslümanlara yapmış olduğu cinayet ve zulümleri adil bir şekilde itiraf etmek sırası şimdi hasımlarımızdadır. Bu keyfi muameleler bir çok eserde mevzubahis olmuşsa da Ermenilerinkinden henüz hiç bahsedilmemiştir. Bundan iki netice çıkmaktadır. Ya İtilaf devletleri Müslümanların Hıristiyanlar tarafından öldürülebileceği hususunda propagandacılara hak veriyor, yani Müslümanların kanının haklı olarak aktığını kabul ediyor, yahut da fırkacıları tarafından siyasi menfaat temini maksadıyla işlenmiş olan cinayetleri haklı buluyorlar. Mütarekeden sonra da bu maksatlarını Jön Türkleri takip etmek suretiyle ispat etmişlerdir. Bu Jön Türkler arasında Ermenilerin tehciri aleyhine rey vermiş hatta Ermenilere yapılan zulüm karşısında gözyaşı dökmüş ve buna rağmen Malta'ya gönderilerek orada hapsedilmiş olan komite azaları da vardır. Diğer taraftan, öldürülmüş olan yüz binlerce Müslümanın bir kısmını kendi eliyle katletmiş olan General namı altında Ermeni murahhası olarak Londra'da ve Paris'te hürmetle karşılanmıştır. Ancak yukarıda çıkardığımız neticeler kabul edilmek şartıyla insaniyetperver İngiliz ve Fransızların bu kanlı elleri nasıl sıktıklarını anlamak mümkündür.

V

RUS VESİKALARI (1)

Halkın Erzurum, Erzincan ve civarından çekildiği sıralarda Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan cinayet ve fena muameleleri dostları ve silah arkadaşlarının ağzından dinleyelim. Aşağıdaki vesikalar bu zilletler için aksinin ispatı kabil olmayan birer delildir.

TÜRK HALKINA YAPILAN ZULÜMLER

Rus ordusunun ricatı: Yarbay Twerdokhleboff'un Ermenilerin Rus ihtilalinin başlangıcından Erzurum'un Osmanlı kıtaları tarafından istirdadı tarihi olan 27 Şubat 1918'e kadar Erzurum ve havalisi Türk halkına yaptıkları muameleler hakkındaki notları. Türklerle Ermeniler arasındaki düşmanlık Avrupa'da çoktanberi biliniyordu. Fakat bunun Umumi Harp'te olduğu dereceye varacağını kimse tasavvur etmiyordu. Ermenilerin Türklere tahammül edemedikleri herkesçe malumdur: buna rağmen daima bir mazlum rolü takınmış ve bilgi dereceleri ve dinleri neticesi olarak en ağır muamelelerin kurbanı olduklarına bütün dünyayı hakikaten ikna edebilmişlerdir. Bütün diğer Avrupalılara nispeten Ermenilerle en ziyade temas etmiş olan Ruslar bu halkın medeniyeti ve ahlaki hususunda bambaşka bir kanaat edinmiştir. Bunları hasis, haris ve paraya düşkün ve başkalarının zararına yaşayan bir halk olarak tanımıştır. Rus köylüsü bu halkın ruhuna nüfuz etmişti. Rus askerlerinin ağzından çok kere şu sözleri işittim:

"Türkler şu Ermenilerin iyice hakkından geldiler. Fakat onları layıkıyla yok edemediler; bir tanesi geri kalmayacak şekilde yapmaları gerekirdi?"

Ermenilerin askeri değeri bundan iyi değildi; Rus kıtalarında yer almış olan Ermeniler en aşağı dereceleri işgal etmiştir. Ne kadar terzil (rezil) edici olursa olsun daima cephe gerisi hizmetlerini tercih etmişlerdir. Sayısız firar ve kendini yaralama vakaları Ermeniler hakkında edinilen fikirleri takviye etmiştir.

Bizzat müşahedem neticesinde öğrendiğim hadiseler ve ihtilalden başlayarak Erzurum'un, Türkler tarafından istirdadına (geri alınmasına) kadar geçen iki ay içinde olanlar hakkında bana söylenenler bu halk aleyhine tasavvur edilen bütün kötülükleri de aşmaktadır.

1916 senesinde Erzurum'un Rus kıtaları tarafından işgalinden sonra hiçbir Ermeni'nin şehre veya havalisine yaklaşmasına müsaade edilmemiştir. Birinci Kolordu Kumandanı General Katilin Erzurum şehir ve mıntıkası işgal kuvvetlerinin başında bulunduğu müddetçe Ermeni unsurunu ihtiva eden hiçbir birlik oraya gönderilmemiştir. Ancak ihtilal yüzünden bütün bu tedbirler kaldırıldıktan sonradır ki, Ermeniler Erzurum'a ve havalisine saldırmış, şehir ve havalisi köylerde evleri soymak ve sahiplerini öldürmek gibi cinayetlere başlamışlardır.

Rusların işgali sırasında onların mevcudiyeti Ermenilerin cinayetlerini alenen ika etmelerine (açıkça yapmalarına) mani olmuştur; katil ve soygunculuklar karanlıklarda yapılmıştır. 1917 senesinde esas itibarıyla askerlerden teşekkül eden Erzurum ihtilalci Ermeni komitesi halkın silahlarını toplamak bahanesiyle umumi bir araştırma tertip etmiştir. Fakat bu araştırmalar hiçbir nizama tabi olarak yapılmadığı için soygunculuk şeklini almış ve askerler tarafından bütün şiddetiyle devam ettirilmiştir. Soyguncular arasında en azgınları düşman önünde en korkak hareket etmiş olan Ermeni askerleri olmuştur.

ERMENİ CİNAYETLERİ

Bir gün şehrin sokaklarından birinden atla geçerken bir Ermeni asker tarafından idare edilen ve yetmiş yaşında birer ihtiyar olan iki Türkü herhangi bir hapishaneye götürmekte olan Rus askerlerinden ibaret olan bir gruba rastladım. Ermeni asker hırs içinde idi ve telle örülmüş bir kamçıyı sallayarak vahşi bir tavırla biçareleri sürüyordu. Beyhude yere bu askerleri biçare yetmişliklere daha insanca muamele yapmaları lüzumuna ikna etmeye çalıştım. Güruhu idare etmekte olan Ermeni üzerime doğru geldi ve kamçısıyla beni tehdit ederek; "Bizleri kana boğmuş olanları müdafaa ve onlara yardım etmeye cesaret ediyorsunuz" diye haykırdı.

Etrafına başka Ermeniler de toplandı ve tabii onun yanını tuttular; bu kimseler ve her fırsatta subayları döven ve hatta öldüren Rus askerlerinin karşısında vaziyetim ciddileşti. Bu sırada bir subay idaresinde peyda olan muntazam bir devriye sahneyi değiştirdi. Ermeniler sıvıştı ve Rus askerleri de ihtiyarları artık taciz etmeden götürdüler.

Cephedeki Rus askerlerinin dağılması cepheye geri kalan veya Erzurum'un diğer mıntıkalarından gelmiş olan Ermenilerin başka milliyetlerden müteşekkil kıtalar gelinceye kadar Türk köylüsüne gayri insani muamelelerde bulunması tehlikesini doğurdu. Ermeni ileri gelenleri bu gibi şeylerin vuku bulmayacağını kati surette temin ediyorlardı; Türklerle Ermenilerin tam bir anlaşma elde etmeleri için çalışacaklarını iddia ediyor ve bunun için icap eden adımları attıktan sonra neticeden emin görünüyordular.

Hakikaten hadiseler başlangıçta bu vaitleri teyit eder (doğrular) mahiyette idi: Mesela Rus askerleri tarafından kışla haline getirilmiş olan camiler boşaltıldı, temizlendi ve yeniden askerler için mesken olarak kullanılmadı. Türklerden ve Ermenilerden mürekkep milisler teşkil olundu; bizzat Ermeniler Türklere karşı barbarca hareketlerde bulunacak olanları mahkûm etmek üzere harp divanlarının kurulacağını ilan ediyorlardı. Bütün bu manevraların hile ve desiseden (aldatmadan) ibaret olduğu sonradan meydana çıktı. Milis teşkilatına girmiş olan Türkler, geceleri devriyeye çıkanların ekseriya geri gelmediklerini ve akıbetleri hakkında da hiçbir şey öğrenilmediğini görünce işin farkına vardılar. Tarlalarda çalıştırmaya götürülen Türkler de kezalik yok oluyorlardı. Diğer taraftan nihayet kurulmuş olan divanı harp azaları, bizzat idama mahkûm edilmek korkusuyla hiçbir ceza veremiyorlardı. Yağmalar ve katiller bir misli arttı: Ocak-şubat ve arasında Erzurum'un en asil sakinlerinden biri olan Hacı Bekir Efendi kendi evinde öldürüldü. Bunun üzerine General Odişelice kıtaların kumandanına katilin üç gün içinde buldurulması emrini verdi; fakat bütün araştırmalar neticesiz kaldı.

Ermeni kıtaların amirleri kıtalara hâkim olan sonsuz intizamsızlıklar yüzünden başkumandan tarafından cezalandırıldılar. Başkumandan Ermeni ileri gelenlerine müracaat ederek çeteler

tarafından yapılan vahşetleri ve keza tarlalarda çalışmaya gönderilen Türklerin yarısının dönmediğini yüzlerine vurdu ve Ermeniler işgal altında bulunan mıntıklalarda hakimiyeti elde etmek istedikleri takdirde buna layık olmaları lazım geldiğini de bildirdi; yapılan zulümlerin Ermenilerin namını (adını) kirlettiğini de ilave etti. Kendilerine harbin henüz bitmemiş ve sulh kongresinin de bu mıntıkları Ermenilere henüz bırakmamış olduğunu, bu itibarla bunu hak edebilmeleri için kanunlara hürmet eden ve hürriyete layık olan bir millet olduklarını şimdiden ispat etmeleri icap ettiğini söyledi.

Ermeni teşekküllerin kumandanları çok ufak bir ekalliyet (azınlık) teşkil eden Ermeniler tarafından yapılan cinayetlerin bütün milletin şerefine halel getirmeyeceğini makul Ermenilerin, Türklerin geçmişteki müstebit idaresine karşı intikam hissiyle yapılan bu muamelelere mani olmak için mümkün olan her şeyi yapacakları cevabını verdiler: fazla olarak pek yakından âdilâne bir şekilde tatbik edilmek üzere ciddi tedbirler hazırladıklarını da ilave ettiler. tekrar ve tekrar edilen bu teminatlardan az sonra Erzincan'daki Türklerin öldürüldüğü haberini aldık. Çeteler tarafından değil, fakat şehrin doktoru ve ordu müteahhitleri tarafından tertip olunan bu katliamın izah edeceğim teferruatını bizzat başkumandan Odişelice'nin ağzından işittim. Bu Ermenilerin isimlerini kati olarak bilmediğim için burada zikredemeyeceğim.

Silahsız vesair her türlü müdafaa vasıtalarından mahrum olan sekiz yüz Türk öldürülmüştü. Ermeniler büyük kuyular kazmış ve oraya götürülen zavallı Türkleri hayvanlar gibi boğduktan sonra üstüste içine atmışlardır. Bu idam ameliyelerini idare etmekte olan bir Ermeni bedbaht kurbanlarını sayarak: "Yalnız yetmiş mi vardık, o halde daha on kişi için yer var, haydi bakalım!" diye bağırıştır. Bunu müteakip boşluğu doldurmak üzere on biçare daha öldürülmüş ve üstü toprakla örtülmüştü. Müteahhidin kendisi eğlenmek maksadıyla seksen biçareyi bir eve kapamış ve evden çıkanları birer birer kafalarına vurmak suretiyle bizzat öldürmüştür. Ermeni katliamından sonra, son derece iyi silahlı olan Ermeniler Erzurum'a doğru çekilmeye başlamışlardır. Çekilmekte olan kıtaları Kürtlerin hücumuna karşı korumak üzere onları bir kaç top ile takip etmekte olan bir Rus subayı bir gün birkaç Ermeni kıtasını muharebe hattına sokmak istemiştir. Bunlar doğru bir şekilde dövüşmek istemeyerek, kendilerinden kurtulmuş olmak maksadıyla Rus subaylarının oturduğu eve ateş vermişlerdir. Subaylar büyük güçlkle ölümden kurtulmuş, fakat bütün varlıklarını yangında kaybetmişlerdir.

ERMENİ ÇETELERİNİN ZULÜMLERİ

Erzincan'dan Erzurum'a çekilmekte olan Ermeni çeteleri yolları üstündeki bütün Müslüman köylerini ve sakinlerini yok etmişlerdir.

Rus ordusunun Erzurum'a ricatı sırasında topçu cephanesini taşıtmak üzere Kürtlerden ve hiçbirinde silah bulunmayan bu civar sivil halkından arabacılar seçilmiştir. Erzurum yakınlarında Ermeniler Rus subaylarının istirahat etmek üzere çekilmiş olmalarından istifade ederek arabacıları öldürmeye başlamışlardır. Biçarelerin feryatları üzerine koşuşan Rus subayları müdahale etmemeleri için silaha tehdit edilmiş ve aynı akıbete uğramak tehlikesine maruz kalmışlardır. Katliam en vahşi bir şekilde cereyan etmiştir.

Topçu Teğmeni Medivani, Erzurum'da Rus topçu subayları kulübünde aşağıdaki sahneye şahit olduğunu bildirmiştir: Bir Ermeni, Kürt arabacılarından birine vurmuş, elinde tuttuğu değneği, ölüm halinde arka üstü düşen arabacının ağzına sokmak istemişse de, diğeri can havliyle dişlerini sıkmış olduğundan bu korkunç teşebbüsünde muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine öfkesinden esasen ölüm halinde bulunan biçareyi vücuduna indirdiği tekmelerle öldürmüştür. Bizzat Odişelice İlice köyünden kaçamamış olan bütün Türklerin katlediklerini ve başları kör satırlarla koparılmış olan sayısız çocuk cesedi gördüğünü bana söyledi.

28 Şubat'ta yani katliamdan üç hafta sonra İlice'den dönen Yarbay Griasnoff bana şunları anlatmıştır: Köye giden yollarda uzuvları hurdahaş olmuş cesetlere rastlamıştır; yoldan geçen her Ermeni bir de küfür savurarak bunlara tükürmekte imiş.

Caminin 10-15 saşen (10 metre = 4.69 saşen) büyüklüğündeki avlusu takriben bir buçuk metre yüksekliğinde cesetle örtülü idi. Bunlar arasında her yaşta kadın, erkek çocuk ve ihtiyar bulunuyordu. Kadınların vücutlarında ırza geçme alametleri gözüküyordu; kadın ve genç kızların tenasül aletlerine fişekler sokulmuştu. Yarbay Griasnoff, Ermeni kıtalarında telefoncu olarak çalışan birkaç genç Ermeni kızını caminin avlusuna çağırarak, vatandaşlarının yaptığı vahşeti göstermiş ve kapalı bir tekdir mahiyetinde olmak üzere bununla iftihar edebileceklerini söylemiştir. Fakat bu manzara karşısında dehşet içinde kalacakları yerde sevinçten güldüklerini

görünce, Griasnoff'u nefretle karışık bir hayret kaplamıştır. Heyecana kapılarak onlara küfretmiş ve Ermenilerin kadınların da dahil, en alçak ve barbar bir millet olduğunu söylemiştir; bizzat bir subayın bile saçlarını dimdik yapan böyle bir manzara karşısında tahsil ve terbiye görmüş genç kızların sevinçten çılgın bir hale gelmelerinin bunların ırsı vahşetlerine inkâr edilemez bir delil olduğunu ilave etmiştir. Bu sözler üzerine kızlar müteessir görünmeye çalışmışlardır; gülüşlerinin asabiyetten ileri geldiğini iddia etmişlerse de karşılardakini ruhen kana ne kadar susamış oldukları hususunda aldatamamışlardır. Alaca mıntıka kumandanının müteahhidi olan bir Ermeni 27 Şubat'ta bu köyde yapılan gayri insani muameleler hakkında şunları anlatmıştır: Ermeniler bir Türk kadınıni kalbini çıkardıktan sonra bir duvara baş aşağı çakmışlardır.

BÜYÜK KATLİAM

Büyük Erzurum katliamı 7 Şubat'ta başlamıştır. Ermeni topçuları sokaklarda 270 kişiyi yakalamış, bütün elbiselerini soyduktan sonra hepsini bir hamama götürmüş ve burada en haris hislerini tatmin etmişlerdir. Fevkalbeşer gayretlerin neticesinde bu biçarelerden hayatta kalmış olan yüz kişi kurtarılabilmektedir. Diğerleri ise sözde askerler tarafından "kurtarılmıştır!" Bu alçakça hareketleri tertip eden topçulara katılmış olan Karagedoff isimindeki bir Ermeni piyade çavuşudur. Aynı gün sokaklarda da birçok Türk öldürülmüştür. 12 Şubat'ta Ermeniler Erzurum istasyonunda masum ve silahsız on kişiyi öldürmüş ve onları müdafaa etmek isteyen Rus subaylarını ölümle tehdit etmişlerdir.

Bu sıralarda haklı bir sebep olmaksızın bir Türkü öldürmüş olan bir Ermeniye hapsedtiğim; başkumandan onun divanı harbe verilmesini emretmişti. Eski kanun mucibince cinayet işleyenlerin idam edilmesi icap ediyordu. Ermeni subaylardan biri kendisine asılacağını söylediği zaman katil hiddetle yerinden fırlayarak hayretler içinde: "Hiçbir Ermeni'nin bir Türk için öldürüldüğü görülüş müdür?" diye bağırarak görülüyordu. Ermeniler, Erzurum'da Türk pazarını kül etmişlerdi. 16 Şubat'ta topçu alayının bulunduğu mıntıkada Tepeköy'ün kadın, erkek ve çocuklardan ibaret halkının yok edildiğini öğrendim. Aynı gün, Erzurum'daki intizamı iade etmek üzere Kafkasya hükümeti tarafından gönderilmiş olan Andranik Erzurum'a geldiği zaman kendisine bu katliamdan bahis ve faileri cezalandırmasını rica ettim; ricalarımın neticesini hiçbir zaman öğrenemedim.

Andranik Topçu subayları kulübünde intizamın yeniden iade edileceğini vaat etti. Fakat intizamın iadesi maksadıyla Kafkasya hükümeti tarafından gönderilmiş olan Doktor Sovrieff ve Andranik'e rağmen bu vaatler tatbik mevkiine konmadı. Sadece şehirdeki hareketler bir derece azaldı. Bütün nüfusu öldürülmüş köylerde ise bittabi sükûnet hüküm sürüyordu. Türkler tarafından yapılan askeri hareketin İlice'ye yaklaşmakta olduğu haberi yayılınca Erzurum'da Türklerin tevkifi yeniden başladı. Bu tevkifler bilhassa 25 ve 26 Şubat'ta arttırıldı. 26 Şubat'ı 27'ye bağlayan gecede Rus subaylarını aldatmış olan Ermeniler yeni bir katliama sebebiyet verdiler. Fakat yetişen Türk askerlerinden korkarak kaçtılar. Bu katilam, tesadüfi değildi; tamamıyla tertip edilmişti. O zamana kadar tevkif edilmiş Türkler toplatılarak birer birer öldürüldüler. Ermeniler bu gece işlenen katillerin sayısının üç bini bulduğunu iftiharla anlatıyorlardı. Şehrin müdafaasına memur Ermeniler o kadar azdı ki, bin beş yüz kişiden ibaret olan ve yalnız iki topu bulunan Türk kuvveti karşısında kaçmaya mecbur oldular. Buna rağmen o gece alçakça işlenen cinayetlerin sayısı pek çoktu.

Ermenilerin münevver sınıfı bu katliama hakikaten mani olabilecek vaziyette olduğundan vahşete çetelerden ziyade (çok) bu sınıfın iştirak etmiş olduğu ve herhalde asıl mesul olanların bunlar olduğu neticesine varmak icap ediyor. Aşağı sınıf reislerinin emirlerine karşı son derece itaatkârdır. Yalnız Rus subayları hiçbir cebir vasıtasına malik olmadığımız halde bütün emirlerimizi ifa ediyorlardı; alenen soygunculuğa iştirak etmeye hiçbir zaman cesaret etmemişlerdir. Katliam gecesinde alayın birkaç takımı bulunan kıslada bir tek Rus subayı nöbetçi bulunmasına ve kırk Kürt seyisinin etrafında yüzlerce Ermeni olmasına rağmen bir Kürt dahi öldürülmemiştir.

Bütün Ermeni seçkinlerinin istisnasız olarak bu korkunç zulümlere iştirak etmiş olduğunu tabiidir ki, iddia etmek istemiyorum; bu cinayetleri bütün kuvvetleriyle tel'in eden Ermeniler gördüğüm gibi, bunlara yalnız sözle değil, fiilen mümanaat edenlere de (engel olanlara da) rastladım. Fakat şunu da söylemeliyim ki, bunlar ancak pek ufak bir ekseriyeti teşkil ediyor ve hemşehrileri tarafından kara listeye geçirilmiş bulunuyorlardı; bunlar, halkın idealine karşı

gelmekle itham ediliyorlardı. Yine diğer bazıları zahiren bu vahşete karşı hasım gibi gözüküyor, fakat gizliden gizliye bunlara iştirakten çekinmiyorlardı.

Tekdir ve ithamlar karşısında bazı Ermeniler sükutlarını muhafaza ediyor, çoğunun ise şu cevap ağzında daima hazır bulunuyordu: "Siz Russunuz ve Ermeni milletinin idealini anlayamazsınız." Bazen de kendilerini şu suretle müdafaa ediyorlardı: "Türkler, Ermenilerin hususunda başka türlü mü hareket ediyorlar? Bizim yaptığımız intikamdan başka bir şey değildir."

Yukarıda anlatılan hadiseler, Ermeni milletinin ve münevver zümresinin kana susamış idealini açık olarak göstermektedir. Bu şayanı teessüf hadiseleri vuku bulmamış hale sokmak hiçbir kimsenin, hiçbir insanın kudretinde değildir. Ermeniler rüzgâr ektiler, fakat fırtına biçeceklerini unuttular.

Erzurum, 16 Nisan 1918

Erzurum ve Deveboynu mevkileri muvakkat kumandanı ve topçu ikinci alayı kumandanı Yarbay Twerdokhleboff

...

Erzurum'da İkinci Rus Müstahkem Mevki Alayı'nın Resmi Harp Gazetesi (1)

Rus Kafkasya ordusu 1917 Ocak ayı ortalarına doğru ne başkumandanlıktan ve ne de ordu kumandanlığından emir almaksızın o zamana kadar işgal etmekte olduğu yerleri boşaltarak, geri çekilmiştir. Yalnız Deveboynu'nda işgal edilmiş olan yerlerdeki kıtalardan Erzurum müstahkem mevkii topçu alayından kırk subay, sırf vazife hissiyle, askerler tarafından terk edilmiş olan toprakların başlarında kalmıştır. Terk edilen yerlerde nakil vasıtasızlığı yüzünden taşınamayıp oralarda bırakılan dört yüzden fazla top mevcuttu. Vazife hissi ve şerefle hareket eden subaylar, başkumandanlıktan, toprakları terketmelerine imkân verecek bir emir veya müdafaaya devam edebilmeleri için takviye kuvvetleri gönderileceğine dair bir haber bekliyorlardı. Birinci alay subaylarından ikinci topçu alayının nüvesi teşkil edilmiştir.

Ordunun ricatı neticesinde Erzurum'da "Ermeni Askeri Birliği" adını alan bir Ermeni ihtilalci komitesi teşekkül etmiştir. Aynı zamanda ordu kumandanlığı müstahkem mevki ikinci topçu alayına dört yüz acemi Ermeni göndermişse de, bunların ekserisi kaçmış, geri kalanlar da ancak mevkilerdeki bataryaların muhafazasını üzerlerine alabilmişlerdir.

Ordunun ricatından az evvel ve Rusya ile Trans Kafkasya arasındaki muvasalanın kesildiği sırada, Tiflis'te "Trans Kafkasya Komiserliği" adı altında muvakkat bir hükümet teşekkül etmiştir. Bu hükümet, müstakil bir Trans Kafkasya hükümeti olmadığını, Trans Kafkasya'nın Rusya'nın bir mütemmim cüzü (tamamlayıcı parçası) bulunduğunu, sadece intizam iade edilinceye kadar mevkezi idareyi temsil edeceğini ilan etmiştir.

Komiserlik, 18 Ocak 1917'de dağılmış olan ordu yerine Ruslar, Gürcüler ve Müslümanlar ve kezalik Çerkesler, Ossetin'ler, Aissor'lar gibi daha küçük milletlerin de iştiraki ile milliyet esasına dayanarak ve üç kolordudan tereküp etmek üzere yeni bir ordu kuracağını ilan etti.

Erzurum ve Deveboynu müstahkem mevkilerindeki topçular aynı şekilde, yani bütün milliyetlerin askerlerinden teşkil ve Ermenilerden ibaret olup Rus subayları tarafından kumanda edilmekte olan kıtalar hakkında bir karar verilmesine intizar olundu. Nüvesi ve kumandası Rus olan bu kıtalara Ermeni kıtası gözüyle bakılmayacağı tabii idi. Fazla olarak daima Rus kıtalarının adını taşımakta olan ve fiilen Rus ordusuna hizmet edip maaşlarını Rus hazinesinden alan subaylar tarafından idare olunan bu teşkillerin, Ermeni teşkili sayılacağına dair hiçbir emir de almamıştık. orduda bir Ermeni kilisenin bulunmayışı ve yalnız Rus papazları tarafından idare olunan bir kilisenin mevcudiyeti bu kıtaların Rus karakterine başka delildir.

Rusların hemen hemen iki aydanberi devam eden ricatı sırasında askerler arasında intizam iade edilemezdir; bunlar firar, yağma, subaylarını tehdit ediyor ve mütemadiyen ihtilal halinde bulunuyordu.

Bulgaristanlı bir Ermeni olduğu anlaşılan Albay Torkum Erzurum mevki kumandanlığına tayin edildi.

VAHŞETLERİN ARKASI KESİLMİYOR

1918 senesinin Ocak ayının ortalarına doğru piyade kıtalarına mensup bazı Ermeniler Erzurum eşrafından bir Müslümanı kendi evinde öldürerek, evini yağma etmişlerdir. Başkumandan Odişelice bütün kıtaların kumandanlarını toplayarak bu feci cinayetin failinin nihayet üç gün içinde bulunmasını emretti. Bundan sonra Ermeni subaylara dönerek, her şeyden evvel Ermeni ırkının şerefine mevzubahis olduğunu ve haydutların bulunması için icap eden silahlı yardımı esirgemeyerek, dünya efkarı umumiyesi karşısında kendilerini haklı göstermelerini söyledi ve şunu ilave etti: "Eğer Ermenilerin ika ettikleri mezalime son verilmezse, Ermeniler tarafından tehdit edilmekte olan can ve mallarını korumak üzere Müslüman ahaliye silah dağıtmak mecburiyetinde kalacağım." Bu ithamlara Albay Torkum cevap verdi ve muğber olarak birkaç kişi tarafından yapılan cinayetlerin bütün halka yükletilmesinin haksız olacağını bildirdi. Kıta kumandanları da söze karışarak başkumandana, ceza kanununun tatbiki suretiyle bütün katilleri idama mahkûm edecek olan bir divanı harp teşkilini teklif ettiler. Bunun üzerine Odişelice bu husustaki lüzumlu emirleri vermiş olduğunu söyledi.

Albay Torkum, yanılmıyorsak, 25 Ocak'ta müstahkem mevkideki kıtaları teftiş etmiş, 21 pare topu attırmış ve bu gösteri ile halka ordunun kuvvetini anlatmak istemiştir. Bu teftiş esnasında Albay Torkum, Ermenice bir nutuk vermiştir. General Odişelice'ye hitap ederek Ermenistan'ın istiklalini ilan etmiş ve kendisinin müstakil devletin şefi olarak hâkimiyeti icraya başladığını beyan etmiştir.

Başkumandan, bu tuhaf beyanı öğrenir öğrenmez onun müellifi olan yeni devlet şefi Torkum'u derhal Erzurum'dan, uzaklaştırmıştır.

Bu tedbir Rus hükümetinin her ne pahasına olursa olsun bir Ermeni devleti teşkiline mani olmak istediğini açık bir şekilde göstermiştir.

Genelkurmayın müteaddit kereler Ermenilere Erzurum veya diğer depolardan kendilerine dağılmış olan silah, cephane vesair askeri malzemenin muvakkat olarak ve bu havalide başka Rus kıtalarının bulunmaması yüzünden verilmiş olduğunu hatırlattığını öğrendim. Bu suretle Ermeniler ilk talepte geri verilmesi lazım gelen bu eşyanın muhafızlarından başka bir şey değildi.

Bu sıralarda Ermeniler, tasavvur edilmeyecek bir vahşetle Erzincan havalisindeki, silah vesair müdafaa vasıtalarından mahrum zavallı Türkleri öldürmüş ve zulümlerini tamamladıktan sonra Türk kıtalar yaklaştığı haberi üzerine Erzurum istikametinde kaçmışlardır.

Başkumandanlıktan alınan ve sonra cinayetlerin ika olunduğu yerde hazır bulunan Rus subaylarının şahadeti ile de teeyyüt eden (kuvvetlenen) haberlere göre Ermeniler, Erzincan'da sekiz yüzden fazla Türkü öldürmüş ve bu esnada yalnız meşru müdafaa neticesi olarak bir Ermeni kaybetmişlerdir. Diğer taraftan Ermeniler Erzurum civarındaki İlice'nin zavallı Müslüman halkını kadın ve çocuk ayırt etmeden yok etmişlerdir.

7 Şubat'ta şu hadise nazarı dikkatimi celbetmiştir: Şehirdeki Ermeni milis ve askerlerin birkaç yüz Müslümanı meçhul bir yere doğru götürmekte olduklarını tespit ettim. Bu tedbirin sebebinin sorunca, bu işçilerin tren hattındaki karı kürekleme üzere toplatılmış oldukları cevabını aldım. Yalan olduğu ileride vereceğim izahatla sabit olacak olan bu cevapla iktifa ettim. Saat üçe doğru alayımın subaylarından biri olan Teğmen Lipski, bana telefon ederek birkaç Ermeni askerinin sokakta beş Türkü vurduklarını, sonra kışla meydanının bir köşesine dikerek merhametsizce dövüp nihayet öldürdüklerini bildirdi. Rus subayının bu bedbahtlar lehine vaki müdahalesinin tehditlerle karşılanmış ve bu sahnenin diğer bir şahidi olan bir Ermeni subayının, haydutların tarafını iltizam ederek Lipski'yi müdahaleden men etmiş olduğunu ilave etti. Bu haber üzerine refakatimde diğer üç Rus subayı olduğu halde acele olarak cinayet mahalline gittim. Yolda bana telefon etmiş olan subaya, Erzurum Belediye Reisi Stavroski refakatinde rastladım; her ikisi de Ermeniler tarafından tevkif edilmiş olan bir Türk dostlarını aramaya gidiyorlardı. Lipski'den askerlerin kışlaya girilmesine silahla mani olduklarını öğrendim. Yoluma devam ederek kışla yakınlarında kışladan çıkan ve dehşet içinde kaçan on iki Müslüman fark ettim. Birini durdurdum. Fakat dilini bilmediğim için kendisiyle anlaşmaya imkân olmadı. Nihayet müşkülatsız olarak kışlaya girebildim. Derhal sokakta tevkif edilen Müslümanların nerede olduklarını sordum. Askerler, şehirden hiçbir kimsenin kışlada olmadığını temin ettiler. Bizzat kışlanın bütün köşe bucağını teftiş ettim ve nihayet hamamda en büyük fecaatin kurbanı olan yetmiş Müslüman buldum. Derhal açtığım tahkikat neticesinde bu cinayetin müşevviki (teşvikçisi) olarak altı Ermeni'yi tevkif ettirdim. Tahkikat neticesinde hüviyetini tespit edemediğim bir Ermeni'nin kışlaya komşu olan evlerden birinin damında olan

bir Müslümanı tüfekle öldürdüğünü öğrendim. Bu alçakça suikastın kurbanlarını tabii olarak derhal serbest bıraktım.

Bu tahkikata mahsus evrakı ve benim resmi kâğıtlarımla kurtarabildiğim Müslümanların bir listesi 27 Şubat'ta Erzurum'un Osmanlı kıtaları tarafından istirdadı sırasında kayboldu. Fakat bu hadiseler bugün bile beni her görüşlerinde bana karşı olan şükranlarını bildiren Türklerin isticvabı (sorgusu) neticesinde yeniden tevsik olunabilir (belgelenebilir). Diğer taraftan Erzurum Belediye Reisi Bay Stavroski, kâtibi bulunan ve yukarıda zikrettiğim liste ve zabıtnameyi tanzim etmiş olan Bay Ali Pepeoff bütün bunları teyit edecek mevkidedir. Topçu alayına verilmiş olan subay namzedi Ermeni Karagedoff'un bütün bu fecaatlerin müşevviki (teşvikçisi) olduğu, Türk evlerinde yapılan cebri araştırmalar neticesinde bu gibi cinayetlerde artık tecrübe sahibi olan Ermeni askerlerin yardımıyla mobilya vesair eşyayı ele geçirdiği tahkikat neticesinde meydana çıkmıştır. Karagedoff da diğer Ermeni askerlerle birlikte hapsedilmiştir. Aynı gece başkumandana bu mıntıkaların komiseri Selatoff ve muavini Stavroski'nin huzurunda bütün bu hadiseler bildirilmiştir. Ermeniler aynı gün birkaç Türk daha öldürmüş ve Türk pazarını kül etmişlerdir. Erzurum ve havalisinde bugünlerde münferit katillerin vuku bulduğu da umumi olarak öğrenilmiştir. Tafta civarında bir Türkü öldürmüş olan bir Ermeni'yi bizzat tevkif ederek mevki kumandanına teslim ettim. Tarlalarda çalışmak üzere götürülen Türklerin çoğunun dönmedikleri ve izlerinin kaybolduğu şehirde söyleniyordu. Şehir idaresi başkumandanı bu kayıplardan haberdar etti. Yüksek topçu subayları arasında yapılan bir toplantı neticesinde hazırlanan bir raporu başkumandana vererek, mevcudiyetimiz hiçbir fayda temin etmediği için Erzurum müstahkem mevkiini derhal terketmemiz için izin istedik. Ermeni fecaatini önlemek hususundaki imkânsızlık yüzünden orada bulunmamız namımızı kirletecekti. Odişelice bize Osmanlı ordusu kumandanı Vehip Paşa'nın kıtaların Erzincan'ı işgal etmek ve Rus kıtalarıyla irtibat tesis edilinceye kadar yürüyüşlerine devam etmek hususunda emir aldıklarını bildiren bir telgrafını gösterdi. Vehip Paşa, bu mıntıkalarda Ermenilerin Türk halkına karşı işledikleri mezalimin önüne geçmek için bunun yegâna çare olduğunu söylüyordu. Bu hadiseler neticesinde Trans Kafkasya Komiseri, Osmanlı hükümetine sulh teklif etti. Cevaben alınan radyo telgrafta Osmanlı ordusu kumandanı bu teklifi kabul ettiğini bildiriyor ve usule riayet etmiş olmak için Trans Kafkasya Komiseri'nin teklifini hükümetine de bildirmiş olduğunu ilave ediyordu. Tarafımızdan yapılan teşebbüs neticesinde General Odişelice Trans Kafkasya Komiserler Reisi Gegeşkuri ve Başkumandan General Lebedinski ile telgrafla temasa geçti.

Gelen cevapta, Ermeni mezaliminin kati bir şekilde durdurulmasını talep eden bir ultimatomun Ermeni Milli Meclisi'ne verilmiş bulunduğu ve meclisin de Doktor Savrieff ile Andranik'i Erzurum'daki şayanı teessüf hadiselerle son vermek üzere murahhas sıfatıyla bu şehre göndermiş olduğu bildiriliyordu. Subayların taleplerine gelince, komiserler meclisi, Osmanlı hükümetinin sulh teklifine karşı vereceği cevap gelinceye kadar subayların yerlerini terk etmemelerini rica etti. Meclis yapmış oldukları bütün bu hizmetlerden dolayı subaylara teşekkür ettikten sonra Rusya'nın yeni bir tehlikeye maruz bulunduğunu ve subayların son dakikaya kadar mevkilerini muhafaza edeceklerinden emin olduğunu bildiriyordu. Diğer taraftan ordu kumandanı bir günlük emir neşrederek subaylara yerlerini terk etmemelerini tavsiye etmiş ve bunların Ermeni cinayetleri yüzünden şerefsiz bir mevkiye düşmelerini veya hiçbir sebep olmaksızın hayatlarını fedaya maruz kalmalarını istemediğini ve bu itibarla bu gibi haksızlıkların vukuuna mani olmak için bütün kuvvetini sarfedeceğini müdafaa etmek üzere ve münhasıran Rus başkumandanının emrine tabi olmak şartıyla Erzurum'da kaldık. Bu sırada Osmanlı hükümetinin Trans Kafkasya Komiserliği'nin teklifine müsait cevap vermiş olduğunu ve sulh için ilk görüşmelerin 17 Şubat'ta Trabzon'da başlayacağını işittik. Ordu kumandanı, şifahen bütün subaylara Osmanlı kıtalarıyla Erzurum'da ve civarda dövüşmek niyetinde olmadığını, sulh yapıncaya kadar Erzurum'da kalmamızı ve muahede hükümlerine göre silahların ve diğer askeri malzemenin ya Rusya'ya taşınacağını veyahut da toptan Osmanlı hükümetine teslim edileceğini bildirdi. Osmanlı kıtalarının Erzurum'u, sulh imzalanmadan önce istirdada (geri almaya) teşebbüs etmeleri halinde toplar tahrip edilecek ve kıtalar subaylarıyla birlikte Rusya'ya çekileceklerdi. Bütün bu ihtimaller için kati emirler bize en geç yedi gün evvel bildirilecekti.

Subayların Erzurum'da ikametleri hakkında bir karar verilinceye kadar Kürtlere karşı müdafaa etmek zarureti aşikâr: Çünkü sulh müzakereleri esnasında Osmanlı hükümeti Kürtlerin hiçbir emir tanımadıkları ve tamamen müstakil hareket ettiklerini resmen beyan etmişti. Bu itibarla

ordu kumandanı daha ocak ayı sonunda gayeleri gıda maddeleri depolarını yağma etmek olan Kürtlerin hücumlarını tardedebilmek (uzaklaştırabilmek) üzere Erzurum-Erzincan hattına kafi miktarda top gönderilmesine karar vermişti. Bu suretle her stratejik noktaya iki top ve bir subay gönderilmiştir. Ermeni kıtalarının Erzincan ve Erzurum'dan ricati (geri çekilmeleri) esnasında bu toplar da geri getirilmiştir. 10 Şubat'ta aynı maksatla Trabzon, Surp Nişan yolu üzerinde bulunan Büyük Kiremitli mevkilerine ve şehrin stratejik diğer bir iki noktasına ikişer top yerleştirilmiştir. Palandöğen tarafından muhtemel bir Kürt taarruzuna karşı da Kars ve Harput limanları arasına da toplar yerleştirilecek. Münhasıran muhtemel Kürt taarruzlarına karşı yerleştirilmiş olan ve takımlarıyla birlikte bu hizmeti yapmaya muktedir olan toplar, topçusu bulunan ve ateş açmak suretiyle bunları bir iki dakika içinde mahvedebilecek olan muntazam bir orduyu karşı hiçbir şey ifade edemezdi. Şubat ortalarına doğru uzak mevkilerde bulunan topların mekanizmaları ve kamaları toplattırılarak merkez deposuna teslim edilmiş ve sıra yakınlarında bulunan toplara gelmişti. Palandöğen'de bulunan toplar için de aynı emir verilmiş, fakat henüz icra edilmemişti. Yalnız Kürt taarruzlarının def ve yazdan önce hareket edemeyecek vaziyette sanılan Osmanlı kıtalarının bu kadar çabuk ilerleyecekleri beklenmiyordu. 12 Şubat'ta dışlerine kadar silahlı Ermeni haydutları istasyon civarında alenen on, on iki Türkü öldürmüşlerdir. Bu cüretkârane cinayetten hiddetlenen iki Rus subayı onları kurtarmaya teşebbüs etmiş, fakat bizzat silahla tehdit edildikleri için biçareleri kendi talihlerine bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ordu kumandanı, 13 Şubat'ta örfi idare ilan ve bir divanı harp teşkil etmiş ve eski kanuna tevfikân ölüm cezasının tatbikini emretmiştir. Albay Morel, Erzurum müstahkem mevki kumandanlığına ve bir Emeni de divanı harp reisliğine tayin edilmişlerdir. Aynı günde başkumandan ile General Gerassimoff, Erzurum'u terkettiler. Topçu için geri çekilmeye mecbur olması halinde bir toplama yeri bulmak istiyorlardı. Ben Erzurum'da kalarak Müstahkem mevkiin topçu kumandasını üzerime aldım. Albay Morel'in erkânıharbiyesi Rus subaylarından mürekkepti ve alay kurmay başkanı da Kurmay Yüzbaşı Schnauer idi.

Ordu kumandanının hareketinden sonra Albay Morel'in hareketi tamamıyla değişti. Erzurum'un son dakikaya kadar müdafaa edilmesi icap ettiğini, subaylarla halktan sıhhatte olanların şehirden çıkmalarına müsaade etmeyeceğini bildirdi. Divanı harbe bazı subayların Erzurum'u terketmek hususundaki arzularını bildirdiğim zaman mahkeme azasından bir Ermeni olan Soklaumian yüzüme karşı bağırarak şehri terketmeye niyetlenenlerin hepsini bizzat idam edeceğini ve yalnız kendisi tarafından verilen seyahat müsaadesini havi olmaksızın kaçmaya teşebbüs edenleri divanı harbe sevkedeceğini söyledi. O zaman kurtulması gayet güç olan bir kapanda tutulmuş olduğumuzu ve örfi idare ile divanı harbin Ermeni çetelerine karşı değil, fakat Rus subaylarına karşı tatbik edileceğini anladım.

Mezalim şehirde eskisi gibi hüküm sürmeye başladı. Silah ve müdafaadan mahrum zavallı Türk nüfusu eskisi gibi Ermenilerin hücumlarına maruz kalarak yalnız Rus subaylarında bir ilticagâh (sığınak) buluyorlardı. Bunlar ise, kendilerine ancak pek az yardımda bulunabiliyorlardı. Emrimde bulunan birçok subay sokakta tevkif edilip soyulan Türklerin hayatını kurtarmak için cebir kullanmak zorunda kalmışlardır. Orduda mühendis olan Karayeff, sokakta güpegündüz bir Türkü soymuş olan bir Ermeni'yi kaçarken vurmuştur. Masum ve silahsız Türkleri öldüren haydutların şiddetle cezalandırılacağı va'di eskisi gibi ölü bir laftan ibaret kalmıştır. Harp divanının tesisini (kurulmasını) isteyen Ermeniler olduğu halde mahkeme, Ermenilerin intikamından korktuğu için hiçbir Ermeni'yi mahkûm edememiştir. Bunu esasen Türkler daha önce söylemiş ve Ermeniler tarafından teşkil olunan bir mahkemenin hiçbir zaman bir Ermeni'yi mahkûm etmeyeceğini tebarüz ettirmişlerdi (belirtmişlerdi). Bu suretle biz "Karga karganın gözünü çıkartmaz" darbı meselinin canlı bir misalini görüyorduk. Sağlam olan bütün Ermeniler kadınları korumak bahanesiyle kadınlarla birlikte şehirden kaçıyorlardı.

Çavuş Karagedoff'un benim muvafakatim (iznim) olmadan hapisneden çıkarılmış olduğunu öğrendim. Albay Morel'den bunun sebebinin sorduğum zaman yapılan tahkikat neticesinde masumiyetinin (suçsuzluğunun) anlaşıldığı cevabını aldım. ben ve iki subayım bu zatın tevkifini icap ettiren hadisenin en mühim şahitleri olduğumuz halde anlaşılan bu tuhaf tahkikat esnasında dinlenmeyen yegâne kimseler de bizdik. Netice itibarıyla Albay Morel'in gösterdiği sebeple kanaat etmeyerek, meseleyi alayda yeniden tahkik ettim ve bu husustaki dosyaları Albay Alexandroff'a verdim.

Diğer taraftan Taf'da tevkif ettiğim katil de cezalandırılmamıştı.

RUSLARIN İTİRAFLARI

Albay Morel, Erzurum'daki Türk halkın isyan etmelerinden korkuyordu.

17 Şubat'ta, Andranik işgal altında olan mıntıkalar komiser muavini Doktor Savrieff ile birlikte Erzurum'a geldi.

Ermeni meselelerini muntazaman takip etmediğimiz için Andranik'in Osmanlı hükümeti tarafından ölüme mahkûm edilmiş bir suçlu olduğunu bilmiyorduk. Bu teferruatı 7 Mart'ta Osmanlı ordusu kumandanı ile yaptığım bir konuşmada öğrendim. Andranik, bir Rus tuğgeneralinin üniforması ile içeri girdi. Göğsünde St.-Vladimir nişanının dördüncü sınıfı ile St.-Georges haçının ikinci sınıfını taşıyordu. Erzurum'a vasil olduğu günün gecesi Albay Morel, Andranik'ten aldığı bir telgraf üzerine Erzurum'dan kaçacak olan korkakları mahvetmek üzere Köprüköy'e makineli tüfek yerleştirilmiş olduğunu ilan etti. Andranik gelir gelmez Erzurum mevki kumandasını ele aldı. Albay Morel onun emrine ve biz de bu sonuncusunun emrine tabi idik. Andranik'in geldiği gün emrim altındaki mıntıkada bulunan Tepeköyü'nün erkek, kadın, çocuk bütün halkı öldürüldü. Bu mıntıkada hizmette bulunan subaylarımdan biri de menhus (kötü) haberi getirdi. Ben de Andranik'le ilk mülakatımda bunu kendisine anlattım. Benim yanımda Tepeköy'e derhal 20 süvari gönderilmesini ve katillerden hiç değilse bir tanesinin yakalanarak getirilmesini emretti. Bu emrin ne netice verdiğini bugüne kadar öğrenemedim. Albay Torkum yeniden şehirde peydah oldu. Kendisiyle birlikte Ermeni topçu albayı Dolukhanoff Erzurum'a geldi. İlk sözü kendisinin topçu müfettişi, yani benim âmirim bulunduğunu bildirdi. Kendisine, benim bir tümen kumandanı vazifesini gördüğümü ve bir âmire ihtiyacım olmadığını bildirdim. Aksi takdirde hizmetten çekileceğimi ilave ettim. Bu hadise üzerine Albay Dolukhanoff'un Erzurum müstahkem mevki topçusunun idaresini deruhte edeceği (alacağı) ilan edildi. Binnetice onun tarafından bana verilen emirler eskisi gibi mevki kumandanı Andranik namına gelmiş olup kendi namına verilen emirler değildi. Zamanında, emrim altında bulunan topçu bölüğü kumandanı olan Ermeni yüzbaşı vekili Canbulatyan da benim işlerime karışmaya başladı; ışıldak ve dinamolarıyla birlikte bütün topların geri gönderilmesi emrini verdiğim zaman hiçbir malzemenin gönderilmesine muvafakat edemeyeceğini, çünkü zaruri olarak Erzurum'da kalacak olan Ermenilerin bunlara ihtiyacı olacağını bildirdi. Bu beyanattan da anlaşılıyordu ki, Ermeniler bütün hizmetin kumandasını ellerine almak ve Rus subaylarını da sadece bu emirleri tatbik edecek olan birer memur mevkiine sokmak istiyorlardı. Yani farkına varmadan bunları Ermeni istiklali uğruna çalıştırmak istiyorlardı. Çünkü eğer Rus subayları ne maksatla kullanıldıklarını farketselerdi, ekserisi çekilerek Ermenileri subaysız bırakmış olacaktı. Aşağıda yedinci Kafkasya dağ topçusu bölüğü kumandanı Yüzbaşı Peliat tarafından yapılmış olan beyanat, Ermenilerin topçu subaylarının istifasından ne kadar korktuklarını göstermektedir. 7'nci dağ topçusu bölüğünün 7 Şubat'ta Sarıkamış'a çekilmek üzere hazırlandığını haber alan Ermeniler ayın beşinden itibaren kumandanı topçusu ile birlikte tevkif etmiş ve ordu kumandanının emri üzerine serbest bırakmak mecburiyetinde kalınca aynı manevrayı üç kere daha tekrarlamışlardı. Erzurum'daki Ermeniler başkumandanı, topçular şehri terk ettikleri takdirde bütün şehrin kan içinde yüzeceği yolunda tehdit etmişlerdi. Ordu kumandanı topçunun gönderilmesinden sarfınazar edilmesi (çekinilmesi) için emir vermeye mecbur oldu. Yedinci dağ topçu bölüğü kumandanıyla anlaşmak icap etti. Ermenilerin Rus topçu subaylarına karşı zor kullanmaları halinde birbirimize karşılıklı olarak yardımda bulunmayı ve Ermeni menfaatine çalışmayacağımızı da açık olarak Ermenilere söylemeyi aramızda gizlice kararlaştırdık. Elimizdeki maddi kuvvet; top, makineli tüfek ve Rus subaylarından ibaretti. Dağ topçusu bölüğü subayları ikametgâhlarını mümkün olduğu kadar birbirlerine yakın seçtiler. Mevki topçusu subayları olan bizler de işgalden beri umumi karargâhın bulunduğu İslam mahallesindeki evlerimizi aramızda yaklaştırdık. Andranik geldiğinden beri Albay Morel ve muhitinde Erzurum ahalisinin isyan etmesi korkusu arttı. Albay isyan müşevviklerinin tevkifi anında halkın ayaklanması halinde bombardımanı idare etmek üzere Mecidiye kalesine muktedir bir Rus subayının yerleştirilmesi emrini verdi. Bizler de Müslüman mahallesini bırakarak Ermeni mahallesinde oturmak emrini aldık. Biz iki seneden beri bu mahallede oturmuş ve Müslüman halkla mütemadiyen temas etmiş olduğumuzdan Ermenilerin bu teklifini çok acayip bulduk. Rus subayları dövüşebilecek bir düşmana karşı dövüşmek üzere hizmette kalmış olduklarını, fakat hiçbir zaman kadın ve çocuklara karşı topçu ateşi açmayacaklarını bildirdiler. Ermenilerin, Müslümanların ayaklandığı bahanesiyle Müslümanlar üzerine ateş açılmasını isteyeceklerinden hiç kimse şüphe etmiyordu.

Ermeni mahallesine geçmeye gelince, bu aşağıdaki üç sebepten dolayı imkânsızdı: 1) Naklin verilen zaman içinde yapılmasına imkân yoktu; 2) Rus subaylarının İslam mahallesinden çekilmiş olması bizzat Ermenilerin engelsiz olarak katliam yapmalarını intaç edecekti; 3) Rus subayları bir müddetten beri itimat etmemeye başladıkları Ermenilerin arasına gidip oturamazlardı. Müstahkem mevki kadrosuna dahil olmayan dağ topçu bölüğü subayları da bu teklifi reddettiler. Bunun üzerine Ermeniler kirli işlerini kendilerini yapmak mecburiyetinde kaldıklarını anlayarak hareketin reisleri olarak itham ettikleri bazı kimseleri tevkife başladılar. Albay Morel'in şehrin bombardıman edilmesi teklifi bütün dikkatleri çekecek mahiyette olduğundan emrim altında olan bütün subayları toplamayı zaruri buldum. Bir gün ara ile iki kere toplandık. Birinci toplantıya şunlar iştirak etti: Erzurum'un bütün topçu subayları, birkaç gün evvel gelmiş olan iki İngiliz subayı, Albay Morel, Sinkeviç, Dolukhanoff ve Torkum ile Andranik kezaik Doktor Savrieff, İngiliz subaylarının davet edilmesindeki maksat onlara Rus subaylarla Ermeni kumandanlar arasındaki münasebeti göstermek ve avdetlerinde buradaki ikametleri esnasında neler görüp tetkik ettiklerini el ile tutulur birer hakikat olarak teyid edebilmeleri için Rusların Ermeni barbarlığına mani olmak hususunda ne gibi vasıtalarla malik olduklarını tespit ettirmektir.

Doğrudan doğruya emrim altında olan telgraf ve telefon hatlarına malik olmadığım emirlerimin hedeflerine varmadığından emindim. Binaenaleyh bu toplantıdan istifade ederek Ermenilerin, o ana kadar bizzat müşahade ettiğim veya başka kaynaklardan öğrendiğim vahşet ve kirli mezaliminin teferruatını anlattım. Hazır olanlara Ermeni kıtalarının disiplin derecesini izah ettim. Başkumandan Odişelice'nin ağzından işittiğim misalleri zikrettim ve izahatımı şu sözlerle bitirdim: "Biz Erzurum'da kalan Rus subayları üniformalarımızın himayesi altında Ermenilerin en feci cinayetleri işlemeleri için değil, âmirlerimizin emirlerine itaat ve Rusya'ya hizmet etmek için kaldık. Eğer Erzurum'da bulunduğumuz müddet zarfında Ermenilerin barbarca ve vahşi fiilleri son bulmadığı takdirde bizler, yani Rus subayları, işimizi bırakarak şehri terketmemize müsaade edilmesinde ısrar edeceğiz." Benden sonra söz alan diğer subaylar iddialarımı her bakımdan teyit ettiler (doğruladılar).

İzahatıma karşı verdiği cevapta Andranik, Ermenilerin Ruslara ebediyen müteşekkiri kalacağını; kendilerinin büyük Rusya nüfusunun bir tümemmim cüz'ü olduklarını ve bu anda Rus menfaatlerine hizmet etmiş olmaktan başka bir gaye takip etmediklerini bildirdi. Ermeniler tarafından yapıldığı iddia olunan mezalime gelince: Bunun Türklerle Ermeniler arasında mevcut gerginliğin bir neticesi olduğunu söyledi. Erzurum'a seyahatinin yegâne sebebi bu gibi fenalıkların önüne geçmek olduğuna göre, Ermeniler akıllarını başlarına toplamadıkları takdirde şehri terkedecek olan ilk şahsın kendisi olacağını da ilave etti.

Bu toplantıdaki müzakereler tercümanlar tarafından tercüme ediliyordu. Arzu eden subayların Erzurum'u terketmeleri imkânına dair ileri sürülen bir suale cevap olarak Andranik cesaretlerinden emin olmayanların şehri terketmelerini faydalı bulunduğunu ve buna imkân dahilinde muvafakat edeceğini söyledi. Albay Sinkeviç, herkesin huzurunda, Erzurum'da subaylar tarafından ifa edilmekte olan hizmetin yalnız ve yalnız Rusya için olduğuna kani bulunduğundan kendisinin de bu kanaatle kalacağını bildirdi.

Bir netice elde etmiş olmak için bütün subaylar takriben on gün kadar beklemeyi ve hattı hareketlerini Andranik'in verdiği teminatın hakikate uyup uymadığını gösterecek olan hadiselerle tâbi kılmaya karar verdiler.

Bu mülakat yirmi veya yirmi bir Şubat'ta olmuştu. Bundan bir müddet sonra Albay Dolukhanoff bana ve diğer Rus subaylarına, bu subayların Ermenileri hakir görmeleri hatta onlardan nefret etmelerinden dolayı hayretlerini bildirdi. Andranik, ertesi günü maktulü ister Ermeni, ister Müslüman olsun her katilin muhakkak yakalanarak aynı şekilde cezalandırılacağını, Müslümanların çekinmeden ticaretlerine yeniden devam edebileceklerini ve tarlada çalışmak üzere kitle halinde gönderilen işçilerden geri gelmeyen Müslümanlar bulunduğu takdirde bunları toplayan mahalle azalarının kayıpların hayatlarından dolayı mesul tutulacağını bildiren Türk dilinde büyük levhaları Erzurum sokaklarına yapıştırttı.

Ertesi günü maiyetimden biri olan Ermeni yüzbaşısı Canbolatyan ile şehrin bir sokağından atla geçiyorduk. Bazı kimselerin duvardaki ilanını okumakta olduğunu gördük. Canbolatyan kendilerine Türkçe olarak Müslüman halkın isyana teşebbüs etmediği takdirde Ermenilerden korkmasına lüzum olmadığını anlattı. Cevap olarak Müslümanların iki senedenberi tekdire değer bir harekette bulunmadıklarını ve bundan böyle de, böyle bir harekette bulunmak

niyetleri olmadığını söylediler ve bütün arzularının silah ve her türlü müdafaa vasıtalarından mahrum kalmış olan Müslümanların sebepsiz olarak öldürülmemeleri olduğunu ilave ettiler. Yüzbaşı Canbolatyan'dan benim Rus topçu kumandanı olduğumu ve gerek benim gerek Rus arkadaşlarımla Müslümanlara kötülük yapılmasını istemediğimizi ve elimizde olan bütün vasıtalarla bu zavallı kimseleri eskisi gibi müdafaa etmeğe devam edeceğimizi kendilerine izah etmesini rica ettim. Orada bulunan Türklerin birçoğu bilhassa içlerinden bir ikisi sözlerimi tasvip ederek benim 7 Şubat katliamında kendilerinin hayatını kurtarmış olduğumu söylediler. Bize tercümanlık etmekte olan Canbolatyan Ermeni komitesinin bir azası bulunuyordu. İkinci toplantıya yalnız Rus subayları iştirak etti. Yabancı olarak yalnız Doktor Savrieff'in bulunmasına müsaade edildi. Görüşülen mevzular şunlardı: Erzurum ikinci müstahkem mevki topçu alayının Ermenilerin zannettiği gibi bir Ermeni alayı olmayıp bir Rus alayı olduğunun tavzih ettirilmesi (açıklattırılması); subaylardan hiç biri gönüllü olarak Ermeni hizmetine girmemiş, içimizden hiçbiri bu hususta imzasını atmamış veya bu manada bir mukavele yapmamıştı. Bu alay bir Rus alayı olduğu takdirde Rus askerlerinin gönderilmesini, yok bilakis bir Ermeni alayı ise Rus ordusunda yeniden hizmet etmek üzere onu terketmek isteyenlere müsaade edilmesini istedik.

Örfi idare halinin ilan edilmiş olması sadece Kafkas cephesinden gayrı bir cephede çarpışmayı tercih edecek olan Rus subaylarının gitmesine mani olmaya yaramıştı. Diğer taraftan şayi olduğu (duyulduğu) üzere, eğer Trans Kafkasya Rusya'dan ayrılacak idi ise, bu memlekette yabancı olarak kalmamak için behemehal (mutlaka) Rus subaylarının hareketine izin verilmesi icap ediyordu. Uzun münakaşalardan sonra şu kanaate vardı ki, alınan tamimlere göre her subay resmen Harbiye Nazırlığı'nın veya Rus kolordularından birinin emri altına sevkini istemek hakkına malikti. Bu hususta bana verilen her istidayı salahiyyetli mercilere tavsiyemle birlikte göndereceğimi bildirdim.

Bu toplantı esnasında karakteristik bir misal olarak yedinci Kafkasya dağ topçu taburunda subay olan Muavin Yüzbaşı Yermoloff'un hadisesi de zikredildi: Bu subay, terfi olunduğu yeni Ermeni taburundan başka bir yere naklini istemişti. Kendisini bundan vazgeçirmek hususunda yaptığı beyhude teşebbüslerden sonra ısrar ettiğini gören Albay Morel, istidasının üzerine bu subayın vazifesini yapmaya muktedir olmadığı için cephe genel kurmayı emrine iade edildiğini yazmıştı; aynı zamanda kendisine 24 saat içinde Erzurum'u terketmek emri verilmişti. Bu hadise Ermeni menfaatlerine hizmet etmek istemediği ve diğer taraftan da Albay Morel'in Ermenilerin hizmetinde bulunduğunu alenen söylemek tedbirsizliğinde bulunduğu için kıymetli ve fedakâr bir subayın şerefine nasıl tecavüz edildiğini göstermektedir.

Andranik tarafından söylenenleri kelime kelime tekrar eden Doktor Savrieff sulh yapılcıya kadar Erzurum'da kalışımızın münhasıran Rus menfaatine uygun olduğunu ve medeni bir devlete mensup subayların: "Bize yabancı olan Ermeniler Türklerle hesabınızı siz kendiniz görünüz; boşuşunuz! Biz Rusların sizin dahili işlerinize karışmamıza ne lüzum var!? Allah belanızı versin!" demeye hakları olmadığını söyledi. Ümit ettiği neticeyi vermeyen nutkundan sonra Savrieff bize insaniyete hizmet etmek istediğimiz takdirde Müslümanların Ermeniler tarafından öldürülmesine mani olmak üzere Erzurum'da kalmamızın en mukaddes bir vazifemiz olduğunu söyledi.

Andranik'in vaatleri tahakkuk etmedi; Müslüman halk buna esasen hiçbir zaman inanmamıştı. Dükkânlar kapanmış ve tedhiş devam ediyordu. Müslüman mahallesi sokaklarında canlı bir insana rastlamak kabil değildi. Yalnız belediye binası civarındaki bir iki dükkân kepenklerini açıyor ve tek tük Müslümanlar gündüzleri orada buluşabiliyorlardı. Hiçbir Ermeni cezalandırılmadı. Herkese Ermenilerin kusursuz olduğu fikrini aşılacak için gayet masumane, Andranik'in vaatlerinin tutulmuş olması için masumların cezalandırılması mı icap edeceği sualini soruyorlardı. Fakat Rus subayları onlara bizzat kendilerinin birçok Ermeniye suçlu sıfatıyla resmi makamlara teslim ettiklerini söyledikleri zaman aksini ispat kabil olmayan bu sözler karşısında sukût ediyorlardı. Katiller durmadı, sadece daha gizli olarak yapılıyordu. En feci cinayetler şehirden ve binnetice Rus subaylarının gözünden az veya çok uzakta bulunan köylerde işleniyordu. Erzurum'a civar olan köylerdeki Türkler de kezalik yok oluyorlardı ve akıbetleri hakkında kimsenin sahih (açık) bir malumatı yoktu.

İsyân bahanesiyle şehirdeki tevkifler bir misli arttırıldı. Albay Morel'e bu mevkufların vaziyeti ve Erzincan'da olduğu gibi öldürülmek tehlikesine maruz bulunmaları hakkında sorduğum müstehzi (alaycı) suale karşı Albay Morel bana bunların bir kısmının kuvvetli muhafızların

nezareti altında Tiflis'e gönderildiği ve diğerlerinin de rehine olarak Erzurum'da alıkonulduğu cevabını verdi.

Şoselerde Ermeni kaçakçılarından mürekkep (oluşan) silahlı çeteler önlerine çıkan herkesi öldürüyorlardı. Bunu ister korku neticesi, ister soymak maksadıyla yapsınlar, netice hep birdi. Andranik gelmeden önce takımlar cepheye gitmekten imtina ediyorlardı. Andranik geldikten sonra filhakika cepheye gitmek üzere yola çıktılar, fakat asıl maksatları alçakçasına kaçmaktı. Bizzat at üzerinde bulunan Andranik bile kaçakları kılıç darbeleri ve hatta yumruklarıyla toplamaya çalışıyordu. Andranik başta olduğu halde bütün Ermenilerin ümidi Rus topçusunda idi. İstihkâmda bulunan toplardan ancak yetmiş mukataaların ve kâfi miktarda disiplinli piyadenin bulunması şartıyla istifade mümkün olacağını düşünüyorlardı; esasen asıl maksatları da aşikâr: Ricat halinde topların himayesine sığınmak! Hadiseler bu telakkiyi teyit etti. (Düşünceyi doğruladı).

Trabzon'da sulh müzakerelerinin başlaması talik edilmişti (gecikmişti). Erzurum kurmaylığından 17 Şubat için takarrür etmiş (karar verilmiş) olan müzakerelerin 20 ve sonra da 25 Şubat'a bırakıldığını öğrendik.

Karargâhın iki mahalli, şehrin birbirinden uzak iki ucunda idi; bu iki mahalli birbirine bağlayan telefon fevkalade bozuk olduğundan günde iki kere oradan oraya taşınmak mecburiyetinde idiler.

Albay Morel'e yaptığım bir ziyaret esnasında kendisinden ve kurmaydan öğrendiğime göre, Erzurum civarında muntazam Türk kıtaları olmayıp, içlerinde 1916 senesinde Erzurum'dan çekilmiş olan Türk kıtalarının bakayasından nizami askerler de bulunan o havali köylüleri ve Kürt çeteleri ile çarpışılıyordu. bu çetelerin, Müslüman halkın hayatını korumak üzere acele bu mıntıkaya gelmiş olan kanlı subaylar tarafından teşkil olundukları sanılıyordu. Bu kıtalar sadece Ermeniler tarafından Erzincan'da bırakılmış olan iki dağ topuna maliktiler. Bunlar Erzincan-Oltu-Fem istikametinde olduğu gibi diğer taraftan Kars ve Palandöken istikametinden de ilerleyebilirlerdi.

Albay Morel, bilinmeyen bir sebepten dolayı, taarruzun Oltu tarafından yapılacağını zannediyordu. keşif işi Ermeniler tarafından son derece kötü yapılıyordu. Bunlar daha ziyade köylerde soygunculuk yapmak, adam öldürmek ve hayvanları çalmakla vakit geçiriyordu. keşif kollarının iki bin kişilik bir kuvvet tarafından taarruza uğradıklarını bildirdikleri zaman bu hakikatte iki yüz kişiden ibaretti. Üç yüz, dört yüz kişi tarafından hücumla uğradıkları zaman bir ölü ve bir yaralı bırakmak suretiyle ellerinden kurtulmuş olduklarını söylemekten utanmıyorlardı. Bir gün, bir Ermeni subayı dört yüz kişilik bir düşman kuvvetinin kıtasına taarruza geçtiğini telefonla bildirmişti; hakikatte ise karşı köylerden birinden silahsız iki kişi çıkmış ve hemen de geri dönmüşlerdi.

Erzincan'ın Ermeniler tarafından boşaltılmasından Erzurum'un Türkler tarafından işgaline kadar geçen zaman zarfında Ermeni keşif kolları sadece, ayakları donmuş olarak veya yola devam etmesine mani olan diğer bir halde bulunmuş olması muhtemel olan bir tek Türk atlısını ele geçirebilmişlerdir.

Subayların ikinci toplantısından sonra bazıları başka bir vazifeye nakillerini talep etmişlerdi. Bunların istidalarını Albay Morel'e verdiğim zaman, Albay Morel son derece hiddetlendi ve hareketlerine divanı harp kararıyla mani olacağını bildirdi. Topların henüz Rus subayların elinde bulunduğu ve bunların haksız ve sert tedbirlere topçu ateşiyle cevap verebileceklerine fazla olarak talepleri kanuni olup firar sayılamayacağından bunların is'afının (isteklerinin yerine getirilmesinin) zaruri bulunduğu dikkat nazarlarını çektim. Bana, subaylar ısrarda devam ettikleri takdirde kendilerine Yüzbaşı Yermoloff'da olduğu gibi namplarını kirletecek vesikalar tanzim edeceğini bildirdi. Albay Dolukhanoff'un Tiflis ve Batum'da söylediği gibi, arzuları hilafına vazifeleri başında tutulan subaylardan hiçbir hizmet beklenemeyeceği mukabelesinde (karşılığında) bulundum. Bunun üzerine bana kendisinin bu maksatla Erzurum'a almış İngiliz topçu subayının gönderilmesini rica ettiği ve bu hususta resmen vaat aldığı cevabını verdi. Bu anda Erzurum'da istasyon şefliği vazifesini görmekte olan fakat buna devam etmek istemeyen bir Rus veya Polonyalı askerin tevkif edilerek vazifesinde kalmaya icbar edildiğini (zorlandığını) öğrendim. Emirlerimin acele yerine getirilmesi bahanesiyle hakikatte ise icabında karşılıklı yardımda bulunabilmek maksadıyla subaylarıma birbirlerine çok yakın oturmalarını emrettim. Yüzbaşı Yermoloff, 25 Şubat'ta hareket etmişti. Kendisine yolda Sarıkamış'ta durarak kurmay başkanı General Vişçinski ve topçu kumandanı General Gerassimoff'u görmek, Ermeniler

karşısındaki kötü durumumuzu bildirmek, görüp duyduklarını anlatıp bizi bu müşkül vaziyetten mümkün olduğu kadar çabuk kurtarmalarını rica etmek vazifesini vermiştim.

24 Şubat'ta civarda keşif uçuşu yapan bir Türk teyyaresi fark ettim; bundan düşmanın Erzincan ve hatta belki de Mamahatun'da bulunduğunu tahmin ettim. Bu anda Albay Morel bana Türklerden Erzurum'un tahliyesi hususunda bir teklif aldığını söyledi. Erzurum'un Türkler tarafından işgalinden sonra kolordu kumandanı Kâzım Bey bana bu teklifin lâalettayin bir kâğıttan ibaret olmayıp, kendi imzasını taşıyan resmi bir mektup olduğunu bildirdi; Albay Morel ise kolordu kumandanının imzasını taşıyan bu resmi teklifi alelâde bir propaganda kâğıdı mahiyetinde göstermek suretiyle beni yanıltmak istemişti. Müstahkem mevkiin kurmayı 24 ve 25 Şubat'ta hiçbir tehlike mevcut olmadığını bildirmişti. Sadece Tekke Deresi civarında Kürtlerin toplandıkları tesbit edilmiş ve bunların ilerleyişi de o havalideki bir takım tarafından durdurulmuştu. Erzurum'dan gönderilen kıtaların düşmanı Ilıca'nın gerilerine attığı da söyleniyordu. Tekke Deresi'ndeki Ermeni kıtasının 26 Şubat'ta taarruza uğradığı haberini aldık. Kurtulanlarla tamamıyla geri atılarak aynı istikamette kaçmakta olan Ilıca'daki memurlar büyük bir süratle Erzurum'a geldiler.

Albay Morel'den taarruz edenlere karşı top ateşi açmak emrini almışsam da, bu emri yerine getirmek için hiçbir sebep bulamamıştım. Harput yolunda sadece panik halinde kaçmakta olan Ermeni askerler görünüyordu. Trabzon yolunda sanki bir manevra yapıyormuş gibi kesif bir kitle halinde Erzurum'a doğru çekilmekte olan Ermeni kıtaları görünüyordu. Öğleden sonra gayet yakınlarda, Göz Köy'de düşman kıtalarının bulunduğu haberi geldi. Bunların takriben bin beş yüz kişi kadar olduklarını tahmin ettim. Bu kıtalar, Kürt çetelerine benzemiyor, bilakis muazzam bir şekilde emir edilmekte olan bir alay hissini veriyordu. Andranik, kaçanları toplayarak düşmana karşı sürmeye çalışıyordu, fakat bu korkaklar toplanır toplanmaz yeniden kaçıyorlardı. Diğer taraftan topçu ateşi geceye kadar devam etti. Kürtlerin taarruzu başlayıp da bu taarruzlara karşı koymak hazırlıkları yapıldığı andan itibaren Rus subayları kendilerine düşen vazifeyi şerefle ifa etmek üzere gitmek niyetlerinden vaz geçtiler.

Büyük Kiremitli yakınlarından bataryamı korumak vazifesini üzerine almış olan Ermeni piyadelerini ileri götürmeye muvaffak olamadım: bilakis Ermeniler bataryamı bırakarak Harput istikametinde geri çekildiler. Tekke Deresi'nden kaçmış olan Ermeniler kaçarken bile sürüleri çalıyor ve yolda rastladıkları münferit köylüleri öldürüyorlardı.

Türklerin Erzurum'a yaklaşmış olmaları Rus kurmayı tarafından hiç beklenmiyordu: Dövüşmek hususunda hiçbir emir verilmemişti veya verilmiş olsa bile bundan benim malumatım yoktu. Benim vazifem gayet basitti: Bu vazife düşmanın şehrin tahkim edilmiş olan hatlarını geçmesine mani olmak için onu ateş altına almaktan ibaretti. Esasen en öndeki hatlarda benim emrim altında bulunmayan piyade ve dağ topçusu bulunuyordu.

Aynı gün akşama kadar Ermeni milisleri ihtiyarlar ve hastalar da dahil olduğu halde şehirdeki Müslüman erkekleri bir araya topladılar. Bu tedbirin sebebi sorulduğu zaman karla örtülü olan demiryollarını temizlemek üzere işçi topladıkları cevabını verdiler.

Aynı gün kapımda isimim yazılı olmasına rağmen bir Ermeni talebesinin bir grup ile birlikte, kendi tabirince, araştırma yapmak üzere evime girmeye çalıştığı haberini aldım. Bu keyfi tedbire karşı gelen karımın mümanaati (engel olması) üzerine ne evime girmeye ve ne de evin sahibi olan ihtiyar bir Türk'ü ve orada bulunan bir iki Kürt hizmetçiyi alıp götürmeye muvaffak olamamış, buna mukabil tekrar edemeyeceğim hakaretler savurmuştur. Bizzat talebe bu tedbirlerin Andranik'in emri ile yapıldığını söylemiştir. Bunun üzerine tekrar aramaya gelmeleri halinde, ihtiyarın bana geçerek kurtulması imkânını vermiş olmak için aradaki bir kapıyı açtırdım. Son zamanlarda Andranik'e veya kurmayına her gidişimde icabında onlarla olan münasebetlerime şahadet edebilmesi için seferberlik müdürü Yüzbaşı Yulkeviç'i de beraberimde götürüyordum. Bir gece yine onunla birlikte subayların bir toplantısına gittim. Vardığımızda toplantı başlamıştı. Toplantıda Andranik, Doktor Savrieff, Albay Sinkeviç, Morel ve Dolukhanoff ve diğer bazı kimseler de vardı. Albay Sinkeviç beni görünce başkumandan Odişelice'nin şu telgrafını okudu: "Osmanlı ordusu kumandanı Vehip Paşa kıtalarına Erzurum'u işgal etmeleri emrini verdiğini telsizle bana bildirmiştir. Müstahkem mevkiideki bütün topları tahrip ederek kıtalarla çekiliniz. İmza: Odişelice."

Biraz geç kalmış olan bu emir, topları tahrip etmeye vakit bırakmadı. Andranik, hırsını aldıktan sonra niyetinin, lüzumlu tahribatı yaptıktan sonra çekilebilmek için iki gün daha Erzurum'da kalmak olduğunu bildirdi. Doktor Savrieff, şehirde hüküm süren yangınları durdurmak için bir şey yapılmadığını ve ihtiyarlarla hastalar da dahil bütün Müslümanların toplanarak meçhul bir

semte götürüldüklerini bildirdiğim zaman bu intizamsızlıklara bir son verilmesi için emir verildiğini söyledi. Fakat bu güzel vaadin neticesi de daha öncekiler gibi kaldı.

Andranik tarafından alınan kararın tatbik imkânları üzerinde görüştüğümüzden sonra geri çekildik. Erzurum'u daha iki gün tutmak meselesine gelince; müdafilerin sayısı ve ilerilere kadar sokulmuş mevkiekimizin kuvveti karşısında şehri yalnız Kürtlere karşı değil, muntazam bir orduya karşı dahi kırk iki gün bile müdafaa etmek kabildi.

Mütareke müzakereleri esnasında Osmanlı hükümeti Kürtler üzerinde nüfuzu olmadığını resmen bildirmiş olduğundan Kürtler tarafından yapılması muhtemel bir taarruza karşı icap eden tedbirleri almak vazifemdi. Karargâha döndüğüm zaman topların tahrip edilmesi emrini verdim. Bunlar iki gün içinde herhalde tahrip edilebilirdi. Subaylarımın verdiği raporlardan, piyadelerin siperlerden kaçmak için karanlıktan istifade ettiklerini öğrendim. Albay Morel'i bundan haberdar ettim, fakat kendisi beni teskin ederek (yatıştırarak) takviye kuvvetleri göndermiş olduğunu, binaenaleyh bu bakımdan bir tehlike mevcut olmadığını söyledi. Evime dönerek saat bire doğru yattım.

Saat iki ile üç arasında şehirde münferit tüfek sesleri işittim ve Ermeni sesleri, kapıları kıran balta gürültüleri ile ve sürüklenip götürülen zavallı Müslümanların korku feryatlarını farkettim. İki düşünce rahatımı kaçıırıyordu: 1) Şerefimiz tehlikeye düşmüştü; çünkü (hürriyet için dövüşmekte olan!!) alçak Ermeniler tarafından işlenmekte olan cinayetleri bizzat görmeyenler bu feci mezalimin Rus subaylarının muvafakatıyla yapıldığını sanabilirler; bizi de bu vahşiler gibi itham edebilirlerdi. 2) Başkumandanlığın maksadı, muntazam Osmanlı kıtalarıyla bir meydan muharebesini kabul etmek olmadığından ve taarruz edenler arasında da bu gibi kıtaların bulunması muhtemel olduğundan bir sui tefehhüm (anlaşmazlık) yukarıdan verilen emirlere karşı itaatsizliği doğurabilirdi.

Bu iki nokta yüzünden, aşağıdaki iki kararı aldım: 1) Başka tedbirler fayda etmediği takdirde, topların bir kısmını Ermenilere çevirip onları emirlerimize itaate mecbur etmek suretiyle Ermenilerin zulüm işlemelerine mani olmayı; 2) Osmanlılara derhal müzakereciler göndererek şehrin iki gün sonra hiç kan dökülmesine meydan verilmeden teslim edileceğinin bildirilmesini kendisine teklif etmek üzere, sabah erkenden Albay Morel'e gitmek. Diğer taraftan Türklerin, Ermeniler tarafından katliama uğramasına mani olmak için kargaşalıkları silah kuvvetiyle bastırarak olan ve içinde Ermeniler bulunmayan kıtalar teşkil etmek.

Ertesi sabah erkenden, Yüzbaşı Gulkeviç de refakatimde olduğu halde Albay Morel'e giderken yolda topçu cephanesi deposunun önünde bu depoyu muhafazaya memur Ermeni teğmeni Bargratonyan'a rastladım. Bana, geri çekilme emri karşısında cephaneliği ateş vermek istediğini, fakat benden bu hususta bir emir beklediğini söyledi. Bu sözlerine hayret ettim, çünkü cephanelik Albay Dolukhanoff'un emrine tabi idi. Fakat topçulara cephanenin tahribi için hiçbir emir verilmemiş olduğundan, cephaneliğe ateş verildiği takdirde bundan şehir halkı olduğu kadar, Rus subaylarının da tehlikeye maruz kalacaklarını anlattım ve kendisini ikna ederek bu tedbirden vazgeçirdim ve cephaneyi kurtardım.

Albay Morel'in karargâhına yaklaştığım zaman, herkesin kaçmakta olduğunu gördüm. Amerikan konsolosunun karargâhının karşısında bulunan evi alevler içerisinde idi. Albay Morel ve Torkum, atlar üzerinde idiler: eşyalarını bir otomobil ve birkaç arabaya yüklettikten sonra onlar da kaçmaya hazırıldılar. Saat sabahın yedisidi. Vaziyet hakkında izahat istedim; ricat emri sabahın beşinde verildiğine göre bundan haberim olmayışına hayret ettiklerini bildirdiler. Benim de korktuğum buydu. Rus subayları ve topçusunun himayesi altında Ermeniler kaçmaya muvaffak oluyorlardı. Fakat bizzat Rus subayları toplanarak nişan alarak taarruz halinde olan düşmanı geri atarken Ermeniler Müslümanları öldürmek ve kaçmak için tamamıyla serbest kalmışlardı.

Bizzat ben gelmemiş olsaydım. Rus subaylarının hiçbirinin ricat emrinden haberi olmayacaktı. Bir an için Mecidiye kalesine koşarak zırhlara bürünmüş piyade ateşine karşı mahfuz (korunan), serbestçe Kars'a doğru kaçmakta olan kahraman Ermenilerin arkasından son bir selam olarak bir şarapnel yağmuru göndermeyi düşündüm, fakat aralarında bir veya iki masumun da bulunduğunu düşünerek bu fikrimden vazgeçtim.

Topların tahrip edilememiş olması, asıl Ermeni fatihlerin hile ve korkaklıklarının bir neticesidir. Karargâhıma dönmek üzereydim ki, oldukça تنها bir sokakta acı acı feryatlar ve muazzam bir infilak işittim. Fakat karlar üzerindeki kan lekelerinden o civarda bir müsademe (çatışma) olduğunu anlayınca arabadan inerek, yoluma yaya olarak devam ettim. Fakat civardaki

sokakların birinden Ermeni milis kumandanının bir at üstünde meydana çıktığını görünce, az kalsın şahidi olacağım korkunç vahşeti anladım.

Karargâhıma döner dönmez, bataryalarıma piyadelerle birlikte çekilmeleri ve nakliye arabalarını subayların emrine hazır tutmaları emrini verdim. Öncü atların daha geceden kaçmış olduklarını öğrendim. Dişine kadar silahlı kaçan Ermeniler, atları çözmüş ikişer ikişer bir hayvana binerek kaçmışlardı. Seyisim, atları almalarına mani olmak istemiş, fakat onlar üzerine ateş ederek bu esnada hayvanlarımdan birini vurmuşlardı. Elli nakliye arabasından yalnız üç tanesini temin edebildik. Onu da bazı subaylar kullandılar. Az sonra Osmanlı ordusunun şehre girdiğini öğrendik ve bunların başıboş Kürtler olmayıp, muntazam kıtalar olduğunu anladık. Kahraman Ermeni piyadeleri geceden istifade ederek, rüzgâr süratiyle Erzurum - Kars yolundan kaçmışlardı. Hakikaten bir fırtına çıkmış olsaydı Erzurum'u bu kadar kısa bir zamanda Ermeni pisliğinden temizleyemezdik.

Ne siperlerde, ne de şehirlerde en ufak bir yarası bulunan bir Ermeniye rastlamak mümkün değildi. Bu da, Ermenilerin Erzurum'u ne kadar büyük cesaret ve şecaatle (yiğitçe) müdafaa ettiklerine yeni bir delildir. Yegâne esirler Rus subaylarından ibaretti; Ermeniler şehrin müdafaasına menfi bakımdan yardım etmiş olmakla iftihar edebilirler. Türklerin şehri işgal ettiklerini öğrenince yaverimle birlikte mevcudiyetimizi bildirmek üzere resmi makamlara müracaat ettim.

Sokaklardan geçerken karşılaştığım Türkler, hayatlarını kurtarmış olduğum için en samimi şekilde şükranlarını izhar ettiler (belirttiler). Bu kadirşinaslık aynı derecede diğer Rus subaylarına karşı da gösteriliyordu; çünkü bu subaylar olmasaydı Erzurum'u istirdat eden (geri alan) Türk kıtaları şehirde hayatta kalmış bir tek Türk bulamayacaklardı.

Romalı Muharrir Petron, Ermeniler hakkında şunları söylemiştir: "Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayak üstünde gezerler! Rus şairi Lermontoff da onları şu sözlerle methetmiştir: Sen kölesin, sen korkaksın, çünkü sen bir Ermenisin.

Erzurum, 29 Nisan 1918

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevkileri Kumandanı,

11'inci müstahkem mevki topçu alay kumandanı

Yarbay: Twerdokhleboff.

ALBAY MOREL'İN HAKİKİ HÜVİYETİ

Rus Kafkas ordusuna kumanda etmekte olan General Odişelice, 9 Şubat 1918'de Üçüncü Ordumuzun kumandanına bir radyo telgraf göndererek şu izahatı vermiştir: "Ekselansınıza aşağıdaki şayanı teessüf hadiseleri bildirmeyi bir vazife bilirim:

"Bazı müşevvikler (kışkırtıcılar), Müslümanların 15/16 Ocak ayında kargaşalıklar çıkardıkları haberini yaymaları üzerine Erzincan'da yerleşmiş olan kıtalar Müslümanların ikametgâhlarında araştırmalar yapmaya başlamışlardır. Müslümanlar, şehrin muhtelif noktalarında mukavemet gösterip bir asker de bir tabanca kurşunuyla yaralanınca kıtalar Müslümanlara ateş açmışlardır; her iki tarafta da sayısı henüz tespit edilemeyen ölü ve yaralıları vardır. Rus subaylarının müdahalesi kan akmasını durdurmuş ve kargaşalıkların daha ziyade yayılmasını önlemiştir. Bundan başka Müslümanlar aleyhine tahrik edenlerle asılsız şayialar yayanlara karşı ciddi tedbirler alınmıştır."

İngiliz veya Fransız erkânı harbiyesinden olup Ermeni ihtilalci teşkilatını idare etmek üzere ocak ayında Erzincan'a gelmiş olan Albay Morel denilen bir zat, mevki kumandanına bir mektup göndererek Kürtlerin Erzincan - Erzurum yolu üzerindeki Rus askeri nakliyatına ve bizzat şehre taarruza hazırlandıklarını iddia etmiştir. Morel, ahalisi Kürtlere yardım ettiği için, Erzincan - Erzurum yolu üzerinde bulunan Müslüman köylerinin tahrip edilmeleri için emir verdiğini de ilave etmiştir.

Hatlarımıza kaçmış olan yaralıların birbirine tevafuk eden (uyan) şahadetleri yukarıda zikri geçen Albay Morel idaresindeki Ermeni ihtilalci teşkilatı hakkındaki izahatın doğruluğunu teyit etmiştir.

Ordu kumandan muavini, Albay Morel'in, garnizon kıtaları olarak ilan ettiği askerlerin, Murat adında bir haydut reisi tarafından sevkedilmekte olan Ermeni çetelerinden ibaret bulunduğunu tevsik eden (doğrulayan) vesikalara maliktir.

Erzincan garnizonu denen kıtalara kumanda etmiş olan Morel'in Kelkit'te Rus murahhaslarının şahsi emniyetini temin etmekten aciz oluşu kezalik Morel'in Rus üniforması giymiş bir Ermeni

çetesi reisinden başka bir şey olmadığını ispat eder. Hatlarımıza iltica eden Erzincanlıların verdiği izahata göre çete reisi Murat, bütün Müslümanların kilise meydanında toplanmalarını emretmiş ve Ermeni devriyeleri halkı evlerinden sürükleyerek gruplar halinde Vahit Bey'in evinin önüne götürmüştür. Gece esnasında Ermeni çeteleri Vahit Bey'in evini ve diğer mühim binaları keza kışlaları yakmış, kül etmişlerdir. Binden çok kadın ve erkek alevler içinde ölmüştür; yangından kurtulmak için pencerelerden atlayanlar kurşunla vurulmuş ve süngülerle öldürülmüştür.

Erzincan'ın en muteber halkından olup kurtularak bize sığınmaya muvaffak olan Hulusi Efendi alevlere kurban olan zavallıların dehşet ve feryatlarını işittiğini bildirmiştir.

Arşak ismindeki diğer bir Ermeni çete reisi civar köyler halkının Bayburt'ta toplanmalarını emretmiştir; fakat bu halk Erzincan'da vuku bulan korkunç vakayı öğrenmiş olduklarından kadın ve çocuklarla birlikte karlarla kaplı olan dağlara kaçmışlardır.

Cephelerimize bitiş mıntıkalarda işlenmiş olup Rus kumandanlığına usulü dairesinde bildirilmiş olan vahşi fiillere aşağıda birkaç misal zikredeceğiz: Ermeniler, Erzincan Belediyesi'nin eski kâtibi Mehmet Efendiyi alıp götürdükten sonra annesini, karısını ve dört çocuğunu öldürmüşlerdir. Ermeniler keza karısını cebren kaçırmak istedikleri Veysi oğlu isminde birisini de öldürmüşlerdir.

12 Ocak'ta Ermeniler, Kelersen Köyü'ne baskın vererek on beş Müslümanı bağlamış ve hepsini de öldürmüşlerdir.

7 Ocak'ta Rus üniformaları giymiş olan Ermeniler Karadeniz'deki Fol Köyü'nden kadın ve erkekten ibaret elli kişi toplayarak Trabzon istikametinde götürmüşlerdir. Bu biçarelerden bazılarının cesetleri sonradan nehirde bulunmuştur.

Şarlıpazar cenubunda Kızılağaç Köyü'nde, elleri bağlı olan Müslüman cesetleri bulunmuştur. Zavallıların süngü yaralarıyla öldürülmüş oldukları anlaşılmıştır.

Ermeniler, Kurkul ve Erikli Köyleri civarındaki Müslüman halkı katliama tabi tutmuş ve kadınların alenen ırzlarına geçmişlerdir.

Kuvvetli Ermeni çeteleri bütün bir ay zarfında Şarlıpazar, Akkilise ve İnesel ahalisini soymuş ve öldürmüştür.

Elli kişilik kuvvetli bir Ermeni çetesi Arvasa'ya baskın yapmış, burasını soymuş ve pazarını yakmışlardır. Ricatleri esnasında Sarpo, Sadak, Köşe, Ardasa, Gümüşhane, İkisan, Bayburt, Tırhan ve Erzurum'a Ruslar tarafından bırakılmış olan büyük miktardaki gıda maddeleri Ermeniler tarafından çalınmıştır.

Erzincan'da Ermeniler hariçte olan bütün mürasele (haberleşme) ve münakalatı (ulaştırma) kesmiş ve bundan sonra büyük sayıda ahaliyi evlerinde yakmıştır; diğerleri bir kiliseye tıkları kilise ateş verilmiştir. Bundan başka bombalarla Yenicamii ve Belediye binasını uçurmuşlardır. Erzincan civarında Ermeniler beş yüz Müslümanı el ve ayaklarından bağlayarak öldürmüşlerdir. Mir Hüseyin Ağa Dersim'in 800 nüfusuyla birlikte Ermeni çetelerin elinden kurtularak Türk hatlarına iltica etmeye muvaffak olmuştur.

Yukarıda naklettiğimiz barbarca muameleler öğrenebildiklerimizin yalnız bir kısmıdır. Türk hatlarına bitişik olmayan mıntikalardaki zavallı Müslüman ahalinin akıbeti hakkında bu anda hiçbir bilgimiz yoktur ve mazlumların bu listesinin daha feci bir şekilde uzayıp gitmesinden korkulabilir.

Hiç şüphesiz Rus subaylarının görmedikleri, görüp işitmedikleri ve Müslüman kadın, çocuk ve erkeklerinin vahşi ve hayvanca öldürülmeleriyle neticelenmiş olan yüz binlerce vakalar mevcuttur. Bütün bu vahşet ve cinayetler karşısında galipler sükût ediyor ve failleri alkışlıyorlar. Demek ki, dünyada biri galiplere ve diğeri de mağlûplara mahsus olmak üzere iki türlü adalet varmış. Hakikatte ise yalnız bir tek adalet bulunmalı ve bu adalet icra edilmediği takdirde bunu tatbik edecek olan manevi bir kuvvet mevcuttur ve zamanda buna mani olamayacaktır.

Benim kanaatimce yukarıda tekrar edilen bütün hadiselerin birinci derecede amili kendi siyasi maksatları için Ermenileri bu hususa kışkırtmış olan Ruslar ve ikinci derecede de onlara alet olan Ermeni komiteleridir. Rusların maksadı Türkiye'de Ermenisi olmayan bir Ermenistan kurmak, komitelerin maksadı ise Ermenilerin nüfusun ancak onda birini teşkil ettikleri mıntikalarda ekseriyeti teşkil eden diğer ahaliyi muhtelif yollarla yok etmek suretiyle bir Ermeni devleti kurmak idi. Hiçbir hakka dayanmayan bu maksatları, emperyalist siyaset fikrinin hâkim olduğu bir zamanda tatbika kalkışmak gayri tabii idi, fakat o zaman tatbik edilebilmeleri belki mümkündü. Yalnız, ekseriyeti teşkil eden milletlere bir takım haklar

tanınmak istenen bir zamanda aynı prensibi tatbik etmeye kalkışmak o memleketlerde yaşayan nüfusun birbirlerini karşılıklı olarak öldürmekte devam etmelerinden zevk almak demek olur. Avrupa'da ve patrikhanedeki istatistiklere göre Ermeni nüfusu sair nüfusun onda birini teşkil ediyordu. Eğer kabul edildiği gibi birçok Ermeni hicret etmiş ve büyük bir kısmı da sefalet içinde yok olmuşsa itiraf etmek lazımdır ki, bu nispet bugün için büsbütün bozulmuştur. Nüfusunun yüzde doksanı Türk ve bir kısmı Kürt, fakat hepsi Müslüman olan Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Harput, Adana ve kısmen Sivas vilayetlerinden bir Ermeni devleti vücuda getirmek niyeti - bu hususun tekrar tebarüz ettirilmesi lazımdır - bu kanlı çarpışmaları ebediyen devam ettirmek arzusundan başka birşey değildir. Fakat itilâf devletleri konferansı bu hakikati nazarı itibara aldığı ve âdil ve daimi bir sulh temin etmek istediği takdirde gayri tabii ve gayri mantıki bir devlet kurmaktan sarfınazar edip ekseriyetin haklarını koruyacağı her türlü şüpheden âridir.

VI

"İttihat ve Terakki" siyasi fırkasına dahil olan kabineler ve bu fırka azaları aleyhine davalar

Siyaset dünyasında hiçbir hükümet halihazırda mevkii iktidarda bulunanların hükümeti gibi bu derece çirkin ve gülünç bir şekilde kanun ve hak karşısında küçülmemiştir. Araştırılan ve uydurulan hadiseler arasında daha ciddi itham ve iftiralar bulunabilirdi. Anlaşıldığına göre hali hazırda iktidar mevkisinde bulunanlardan hiçbiri bu adi ithamlara ve milli şerefi lekeleyen iftiralara iştirak etmemiş yalnız eskiden Abdülhamid'in porselen fabrikasının müdürü olan ihtiyar bir paşa ve birkaç subay bu alçaklığa alet olmuşlardır.

Kanunu Esasi'nin 92'nci maddesi gayet sarîh (açık) ve kati (kesin) olarak devlet nazırlarının ancak Divanı Âli tarafından muhakeme edilebileceklerini âmirdir.

Bu hükümler hilâfına olarak, muhtelif kabinelerde yer almış olan şahsiyetler bir harp divanı tarafından mahkûm edilmektedirler. Bu suretle Kanunu Esasi'ye bir darbe indirilmektedir. Altı ay önce Âyan ve Mebusan meclisleri önünde kanunu esasi üzerine yemin etmiş olan hükümdar ve halife bu suretle yemininden nükûl ettirilmektedir (Vazgeçirilmektedir).

Bu budalalıklar evveleminde harp ilanındaki ve bazı memurlar ve halk tarafından, harp esnasında hiyaneti vataniyesi yüzünden sırf askeri bir tedbir olan ve padişah tarafından tasvip edilmiş bulunan bir kanuna müsteniden (dayanarak) harp mıntıkası dışına sevk edilen bir millete yapılan tecavüzlerdeki mesuliyeti tespit etmek ve bunu İttihat ve Terakki Fırkası'na yükletmek maksadıyla yapılıyordu. Bununla İtilaf Devletlerine şimdiki hükümetin ve bütün Osmanlıların oldu bitti onların dostu olduğunu veya daha doğrusu divanı harpte müddei umumi sıfatıyla hareket eden yüzbaşının aşağıdaki iddianamesinde söylediği gibi hükümet ve halk daima yapılan iyilikleri müdrik olduğu halde İttihat ve Terakki Fırkası'nın yalnız beş on kişiden mürekkep olan komite ve hükümetinin sebepsiz olarak İtilaf Devletlerine karşı harbe girmiş ve harp esnasında da masum ve mazlûm Ermeni ve Rus milletlerine karşı vahşetler işlemiş olduklarını anlatmak istiyor ve bunları Afrika vahşetlerine yakışır bir tarzda mahkeme huzuruna getirip mahkûm etmekle bütün meseleyi halletmiş olduklarını zannediyorlar. Yeni hükümet maznunların mahkûmiyetinden sonra İtilaf devletlerinin: harbin tahrikçileri cezalandırılmış olduğuna ve yeni hükümet de öteden beri Fransız ve İngilizlerin dostu bulunduğuna göre Türkiye için bu harpten fena neticeler çıkmasın! diyeceğini ümit ediyor. Bundan başka, Jön Türklerin fena hareketlerinden dolayı cezalandırıldıkları bir zamanda Ermeni ve Rumlar'ın bir vatandaş gibi hareket edip maziyi unutacaklarını zannediyorlar.

Bu sersemlemeler ancak bir müddet sonra, Clémenceau'dan siyasi bir tokat yedikten sonra zan ve kanaatlerinin ne kadar yanlış olduğunu anlayabildiler. Clémenceau, verdiği cevapta harbe bila sebep girmiş ve Rumlara ve Ermenilere fena muamele etmiş yolundaki sözlerini bir itiraf şeklinde telâkki ederek şu mukabelede (karşılıktaki) bulunmuştu: "Harbe sebepsiz olarak iştirak ettiğinize göre bunun neticelerine de katlanmanız lazımdır ve başka milletlere yaptığınız kötülüklerden dolayı siz hükümet sürmeye layık ve kadir değilsiniz. Rum ve Ermeni patrikleri yalnız Jön Türklerden değil, dört yüz seneden beri Türk idaresinden memnun olmadıklarını bildiriyorlar."

Aşağıda, İstanbul'un en tanınmış avukatlarının veya daha doğrusu İstanbul Barosu'nun bütün azasının harp divanı huzurundaki müdafaasının metnini aynen neşrediyorum; buna göre siyasi muamelelerinden dolayı devlet nazırları aleyhine ancak Divanıâli'de dava açılabilir. Bundan

başka mucip sebepleri ve kanun üzerinde fazla durmaksızın bu müdafaanın reddi hakkında verilen kararı ve nihayet davayı izah ederken müddei umuminin (savcının) yaptığı gülünç beyanatı da dercediyorum. Bu tarihi vesikalar okunurken şimdiki hükümetin mahkemeleri ve hatta bizzat Divanı Harbi kendi nefretine nasıl alet olarak kullandığı ve Divanı Harp azalarını ne gülünç ve çirkin bir vaziyete soktuğu anlaşılmaktadır.

VESİKALAR

Divanıharbi Örfi Zabıtnamesi
27 Nisan 1335

Dava Vekili Celâettin Arif Bey- Müdafaalarını deruhte eylediğimiz zevatın heyeti hâkimeleri huzuruna sevki için kararname ve iddianamede isnat edilen mevaddın mahiyeti kanuniyeleri bizi evveleminde hukuku umumiye ile alakâdar edecek bazı izahat vermeye mecbur ediyor. Tabii makamı iddianın dermeyeran buyurduğu veçhile Devleti Osmaniye'nin teessüsünden beri sebkât etmemiş olan bu tarihi hadisenin, kavanini mevzuamızın icabatı katiyesi dahilinde tedviri vazifei mühimmesi heyeti celilelerinin kemali adaletine ve azmi metanetine ve alelhusus füturu napezir mesaisine mevdudur. Mahkemei âliyelerinden sadır olacak olan hüküm yalnız müekkillerimizi, nesli hazırı değil, ensali müstakbelei Osmaniye'yi ve adaletin en mübeccel ve en ulvi misallerini mütevaziane ifadeleriyle kaydeden tarihi İslamı Osmaniye'yi alakadar eyleyecektir. Ve bütün beşeriyet şarka ve şarkın bilhassa bizlere müteveccih olan nazarlarında memleketimizde adaletin her türlü arazından, her türlü şaibeden, her türlü ihtiraslardan münezze olarak kabiliyeti tatbikiyesinin derecesini gösterecektir. Yine mahkemei devletleri huzuruna vazifesini tamamıyla müdrik, ancak hak ve hakikatin tecellisine hizmet etmek azim ve kararıyla çıkıyoruz. Heyeti celilelerinin mutasıf bulunduğu seciyatı âliyei, nısfetin bu tarihi vazifemizi teshil edeceğine de eminiz. Yine makamı âlii iddianın dermeyeran buyurulduğu veçhile ârâz, intikam vesaire mahkemesi âliyenizin işgal eylemekte olduğu o mevkii âlinize kadar yükselemez ve bu gibi şeyler heyeti hâkimei celileyi hiçbir veçhile müteessir edemez. Adaletin temerküz etmesi lazım gelen bu mahalli mukaddesten; sadelikle, ihtisamlı, şevketle bir ses yükselecektir ve bu ses, bütün ortaya atılan o gürültüleri bastırarak ve bütün âzameyiyle istikbalde bile işitilecektir. Bu ses, adaletin ve hakkı hakikatin sesi olacaktır. İşte, bu kanaat ve samimiyetledir ki, hususatı âtiyenin dahi arzını kendimiz için bir vecibe addediyoruz: Müekkillerimize isnat olunan töhmet, taktıl vesairede hem fiil olmak veya fer'an zimethal bulunmak hususlarıdır ki, gerek iddianame, gerek kararname, İttihat ve Terakki Cemiyeti münfeshasının biri: teşkilatı hafiye, diğeri; teşkilatı aleniye'ye ait iki tarzda idaresini irae ediyor ve teşkilatı hafiyesi marifetiyle idare edildiği taktıl vesaire gibi mütaleme teşkilatı aleniyesi dahi zahir olarak müekkillerimizden bir kısmının hem fiil ve bir kısmının da bilerek müzaheret suretiyle fer'an zimethal olduklarını dermeyeran ediyor. Tarzı iddia şu şekilde bulunmasına nazaran bu davanın heyeti âliyelerinin vazifesine dahil olup olmaması meselesi, en ziyade muhtacı tetkik bir meselei kanuniye teşkil eder. Müekkillerimizden Sait Halim Paşa ile Halil, Nesimi, İbrahim ve Şükrü Beyler malum olduğu veçhile vükelayı sabıkai devlettendirler. Kanunu Esasi'nin vükelayı devlete ait olan faslının otuz ve otuz üçüncü maddeleri nazarı dikkate alındığı surette görülür ki, vükelatı devletin umuru memurelerine müteallik muhakemelerinin ancak Divanıâli'ye aidiyeti ve memuriyetlerinden hariç sırf zatlarına ait olan her nevi davalarının da mahalli rüyeti bir mahakimi umumiyedir. Diğer taraftan, Kanunu Esasi'nin yirmi üçüncü maddesi gayet katidir. Kanunu Esasi'nin yirmi üçüncü maddesi diyor ki: Hiç kimse, kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye sevk olunamaz. Daha doğrusu icbar olunamaz. Ve keza Kanunu Esasimizin yüz on beşinci maddesi daha kati surette ifadei meram ediyor ve diyor ki: Kanunu Esasi'nin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tadil ve icradan iskat edilemez. Demek ki şu suretle bu davanın iki muhtelif mahkemede rüyet edilmemesi ahkâmı müsellemei kanuniye'ye müstenittir. onun için biz bu meseleyi evvela dört cihetten tetkik ettik. Birinci cihet zati madde olacaktır. İkinci cihet, müekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları, salisen isnat olunan ef'alın eşkali kanuniyeleri ne suretle olduğunu, rabian da iş bu davanın tahkikatına makamı aidince şüru edilmiş bulunması nukatı nazarından vazife meselesinin tetkiki lazım gelir. Evvela: Zati madde; kararname ve iddianamedeki isnadatın başlıcası tehcir kanununun hini tatbikında vukua getirilen ceraime mütedair bulunuyor. Halbuki usulü dairesinde meclisi vükela

kararıyla bittanzim iradei saniyeli hazreti padişahiye iktiran ettikten sonra neşir ve ilan olunan bir kararnamenin esnayı tatbikinde vukua getirilmiş olan cürümler olsa olsa, Kanunu Esasi'nin otuz birinci maddesi mucibince, tayin edilmiş olan hudut dahilindedir. Kanunu Esasi'nin otuz birinci maddesi gayet sarihtir. Diyor ki: "Mebusan âzasından biri veyahut birkaçı heyeti mebusanın dahili dairei vazifesi olan ahvalden dolayı vükelayı devletten bir zan hakkında mesuliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde evvela heyeti mebusanın nizami dahilisi mucibince bu misillu mevaddin heyete havalesi lazım gelip gelmeyeceğini müzakereye memur olan şubede tetkik olunmak üzere şikâyeti müş'ir heyeti mebusan reisine verilecek takrir reis tarafından nihayet üç gün zarfında o şubeye gönderilir ve bu şube tarafından tahkikatı lazime icra ve ıstika olunan zat tarafından izahatı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şayanı müzakere olduğuna dair ekseriyetle tertip olunacak kararname heyeti mebusanda kıraat olunarak ve ledel'iktiza şikâyet olunan zat davet ile bizzat veya bilvasıta vereceği izahat istima kılınarak azayı mevcudenin sülûsan ekseriyeti mutlakasile kabul olunursa muhakeme talebini müş'ir mazbatası makamı sadarete takdim ile ledel'arz müteallik olacak iradei saniye üzerine keyfiyet divanıâliye havale olunur" denilmesine göre demek ki vükelayı devletten bir veya birkaç zatın aleyhinde vazifesi olan ahvalden dolayı mesuliyeti mucip şikâyet beyan edildiği halde o şikâyetin tahkikatının icraası münhasıran Meclisi Mebusan'ın şubesine aittir. O şube de doğrudan doğruya müstantiklik vazifesini ifa eder. İzahata göre zatı madde umuru memureden mütevellid bulunduğu cihetle Kanunu Esasi'nin 38'inci maddesinin sarahati katiyesi karşısında müekkillerimiz hakkındaki davayı memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait deaviden telakki etmek mümkün değildir. İddianame ve kararnameye nazaran İttihat ve Terakki Cemiyeti münfesihasının ilanı meşrutiyetten tarihi inhilaline kadar biri programa ve nizamnamei dahiliye müstenit zahiri ve aleni diğeri de talimatı şifahiyeye ve mahremaneye müstenit mestur vasfı iki mahiyet ve mutearrızadeyi cami ve muhtevi olduğu ve mezalimi sairenin hafi teşkilat ile vukua getirildiği ve müekkillerimizden bazılarının vükelayı devletten madut bulunmaları hasebile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclisi umumi azayı tabiyesinden oldukları ve bu itibarla cemiyeti hafiye tarafından ittihaz edildiği iddia olunan efali cürmiyeye vakıf oldukları halde bunları menetmemek suretiyle müzaheretlerinin mesbuk olduğu dermeyan ediliyor ki, bu da farzedilse bile bu şekildeki isnadına umuru vezaifi memurelerinden mütevellit olabilir. Ve Kanunu Esasi'nin 33'üncü maddesinin fıkrai ulasındaki "memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait" meselesi bu kadroya giremez. Çünkü müekkillerimizden vükela sıfatını iktisap etmiş olan bazı zevatın meclisi umumi azayı tabiiyesinden bulunmaları hasebile keza meclisi umumi de vücudü farzedilen cemiyeti hafiye müntesibini tarafından ika olunan ceraime muttali oldukları halde bunların ikaina mani olmamaları ve hatta -yine iddianamedeki sözü alıyorum- bilerek menetmemiş olmaları teslim edilse bile, bu hareketleri vazifei memurelerini suiistimal etmek cürmünü teşkil edebilir. Çünkü vükelanın vazifesi esas itibarıyla bu şeylere mani olmaktır. Mani olmadıkları için vazifelerini suiistimal etmişlerdir demektir. Bu da, vazifesi memuriyetten münbais olmak itibarıyla kanunu esasının balaya nakletmiş olduğumuz 31'inci maddesi veçhile Divanıâli'ye sevkedilmeleri lazımdır. Yine iddianame ve kararnamede deniliyor ki, bir teşkilatı mahsusa vardır: Harbiye teşkilatı mahsusası. Bu teşkilatı mahsusanın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile münasebettar olduğu ihsas ediliyor ve bu da bizim müekkillerimiz için bir meselei tecerrüm olmak üzere gösteriliyor.

Halbuki, teşkilatı mahsusa birtakım esbabı askeriye müpteni idi ve doğrudan doğruya Harbiye Nezareti tarafından ihdas edilmiş bir daire olmak hasebile müessesatı umumiyei devletten bir dairedir, bir şubei dahiliyedir. Bu dairenin bir merkezi ve şubatı muhtelifesi olduğu gibi Harbiye Nezareti'nden verilen talimatnamei resmi dairesinde tedviri umur ile mükellef birtakım memurin ve müstahdemin bulunduğu ve bunların maaşatı da devletin umumi bütçesinden tediye edildiği tabiidir ki, cümlece malumdur. Bu teşkilatı mahsusuya ait Harbiye Nezareti'nde mahfuz bulunması lazım gelen kuyudatı resmiye ve dosyalar celbedilirse görülür ki, bu iddiamız mahzı hakikattir. Çünkü teşkilatı mahsusa bir dairei resmîyedir ve onun başında bulunan birtakım muvazzaf zabitan ve memurin vardır ve bunlar da maaşlarını daima devletin umumi bütçesinden almışlardır. Bu dairenin umurunu tedvir eden eşhas meyanında İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından birtakım zevat bulunmuş, bunların da o suretle bulunmaları acaba teşkilatı mahsusayı devairi resmiyei devletten hariç tutabilir mi? Bittabi tutamaz. Çünkü bugün de birçok kimseler kendi hususi vazifeleri olduğu halde ayrı birtakım yerlerde de memur olabilirler ve oralarda da hizmet edebilirler. Mesela İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından birtakım zevat vardı ki, bunlardan kimi müdafaa milliyede, kimi cemiyeti

tedrisiyei İslamiyede, kimisi de Hicaz sıhhiye komisyonunda muvazzaf idiler ve orada çalışıyorlardı. Bu zevatın oralara girmesi nasıl bu devairi resmiye ilmiye veya sıhhiye olmak gibi dairei resmiyeden çıkarılamaz ise, teşkilatı mahsusada, resmi olan bu dairede bulunmaları ve orada çalışmaları, bu daireyi, müessesesi resmiye halinden çıkaramaz. Saniyen müvekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları hakkında bazı mütaleat dermeyeran edeceğim: Arzeylediğim veçhile müvekkillerimizden bir kısmı vükelayı devlettendir. Vükela, Kanunu Esasi'mizin mevaddı sarihine göre devletin siyaseti umumiyesinden müştereken ve dairei nezaretlerine ait olan muamelattan dolayı da münferiden ve dahili dairei vazifesi olan ahvalden dolayı da cezaen divanıâli huzurunda mesuldür. Kanunu Esasi'nin mevaddı maruzası sarahati katiyesine iptinaen mesuliyet maddesi ne heyeti istintakiye ve iddia tarafından ve ne de mahkemei devletleri tarafından tefsir edilemez. Çünkü, Kanunu Esasi'nin yüz on yedinci maddesinin fıkrai ahiresi mucibince tefsir salahiyeti Meclisi Âyan'a aittir ve ancak bu tefsiri Meclisi Âyan yapar. Nitekim heyeti âyan, Meclisi Âyan zabıtnamesinin 29 Kanunuevvel 334 tarihli zabıtnamesinde münderiç olduğu veçhile tehcire katil faillerinin tecziyesinde hükümetin derecei faaliyetini anlamak üzere Meclisi Âyan reisi sabıkı Ahmet Rıza Bey tarafından vâki olan suale, hükümet namına cevap veren Adliye Nazırı beyefendi, tehcir suretiyle ika edilen ceraimi üç dereceye ayırmıştı.

ÂYAN MECLİSİ'NDE REDDEDİLEN TAKRİR

Bunlardan birincisi: Divanıâli'ye sevki lazım gelen memurin tarafından ika olunması muhtemel ceraimdir. İkincisi bunların gayrı memurin canibinden ika olunan ceraim. Üçüncüsü eşhası âdiye tarafından ika olunan ceraimdir. Hükümeti Osmaniye namına orada söz söyleyen Adliye Nazırı beyefendi, Meclisi Âyan'a bu yolda beyanatta bulunmuş ve demişti ki: divanıâliye sevki lazım gelenler hakkında ve bu işlere taalluk eden ahvalde müddeiumumilerin hiç bir takibatta bulunamayacağı ve tahkikat esnasında bu kabil ceraime müsadif olursa bunu tespit ederek makamı nezarete bildirmesi iktiza edeceği ve Divanıâli'ye ait olan muhakematta şayanı dikkat bir mesele vardır ki, o da, cürüm efradı ahali ile müşterek olursa en büyük mahkemeye tâbi olması kaidei hususiyedir: Şu halde Divanıâli'ye sevki lazım gelen mesailde efradı ahaliden bazılarının methali olduğu takdirde bu gibi efradın da kâffeten Divanıâli'ye sevkleri icap eder. Çünkü cürüm, ceraimi mürtebitedendir. Demek ki bu mesele Meclisi Âyan'da müzakere edilmiş ve Meclisi Âyan'ın kararı, malum olduğu üzere, tefsir mahiyetini haiz bulunmuştur. Verilen karar, doğrudan doğruya vükeladan olan vezatın Divanıâli'ye sevk edilmeleri ve hatta vükeladan gayrı var ise onların da Divanıâli'ye sevkleri esası Meclisi Âyan'da inceden inceye müzakere edilmiş ve Damat Ferit Paşa hazretleri tarafından Divanıâli teşkili hususunun intihabatı cedideye talik ve vükelayı maznun muhakemelerinin divanı harplere müsaraaaten sevki hakkındaki takrirleri mülkiye encümeninin mazbatasıyla birlikte Meclisi Âyan'da müzakere edilmiş ve Adliye Nazırı arzeylediğim veçhile ifadatta bulunduktan sonra Ferit Paşa hazretlerinin takriri Meclisi Âyan'ca reddedilmiş ve Adliye Nazırı'nın tefsir mahiyetinde Meclisi Âyan'da dermeyeran ettiği sözler Meclisi Âyan'ca kabul edilmiştir. Demek ki, Meclisi Âyan'ın bu suretle vermiş olduğu karar, bir tefsir kararıdır. Onun için yine tekrar ediyorum, ne müstantik, ne de makam-ı âlii iddia ve ne de makam-ı devletleriniz Kanunu Esasi'yi tefsir edebilmek salâhiyetini haiz olamazlar. Kararı mezkur ile tehcir ve tekabbülü ceraiminin vükelânın memuriyetlerinden hariç olmayıp umuru memurelerinden mütevellit olduğu Meclisi Âyan'ca kabul edilmiş ve vükelanın Divanıâli'ye sevkleri Meclisi Âyan'ca takarrür etmişti. Bu kararın muvacehei ilmiyesinde heyeti celilelerince mevzuubahis davayı rüyeteye vazifedar olduğuna dair karar verildiği takdirde tabiidir ki, sadr-ı lahik hazretlerinin Meclisi Âyan'da reddolunan takrirlerini mahkemei devletleri terviç makamında telakki buyurmuş olacak ki, bu da, Kanunu Esasi ile ne dereceye kadar kabili telifdir, burası da cayi teemmüldür. İşte bu arzettiğimiz esasata iptinaendir ki, müvekkillerimizin mevkileri hasebiyle kendileri ancak Divanıâli'de muhakeme olunabilir. Salisen, müvekkillerimize isnat olunan ceraimin mahiyet ve şekli kanunisi kararnamenin bir fıkrai mahsusasında beyan olunduğu veçhiyle, isnat olunan ceraimin müvekkillerimizin vazifeleri haricinde ceraimi âdiyeden madut olduğu farz ve tasavvur edilse bile, bu misillu ceraimin mahalli rüyeti yine iktiza eder. Çünkü divanıharpler istisnai mahiyeti haiz ve salahiyeti kazaiyeleri derecesi idarei örfiye kararnamesinde musarraha olduğu veçhiyle mahdut ve muayyen mahakimi hususiyededir. Burası, üç yüz yirmi beş senesinden beri idarei örfiye altındadır.

BAZI ÇÜRÜK İDDİALAR

İstanbul'da ilan olunan idarei örfiye bir zamanlar Gazi Muhtar Paşa kabinesi zamanında kaldırılmış ve fakat memlekette görülen âsarı ihtilal üzerine yeniden vazedilmiştir. Zaten Kanunu Esasi'mizin 113'üncü maddesi, idarei örfiyeyi tarif ediyor; diyor ki: Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyed âsar ve emarat görüldüğü halde hükümeti seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idarei örfiye ilanına hakkı vardır. İdarei örfiyeyi tarif ediyor: Kavanin ve nizamatı mülkiyenin muvakkaten tatbikinden ibaret olup idarei örfiye tahtında bulunan mahallin sureti idaresi nizamı mahsus ile tayin olunacaktır, diyor. İdarei örfiye kararnamesi şekil ve suretinde olmak üzere, neşir ve ilan olunuyor ve idarei örfiyenin salahiyeti kanuni bir surette tahdit edilmiş oluyor. Filhakika Kanunu Esasi'nin madde maruzası, idarei örfiyeyi ihtilal haline hasretmesi, emniyeti hariciye ve dahiliye mevzuubahis olması mütalaatı çakıranemizi tamamıyla teyit eden vesaiki kanuniyedir. Çünkü Kanunu Esasi ile mutlaka bu suretle divanıharplerin salahiyetleri tamamıyla tayin ve tahdit edilmiştir. Müvekkillerimizin Divanıâli huzurunda muhakemelerinden bir lahzacık olsun sarfınazar eylesek ve idarei örfiye kararnamesinin haklarında tatbikini kabul etsek bile müvekkillerimize isnat olunan cürümlerin kararnamenin yedinci maddesi mucibince mahakimi adliye tarafından rüyet edilmesi lazım gelir. Divanıharp münhasıran makamına kaim olduğu mahakimi âdiyei cezaiyenin vezaifiyle mükellef olduğundan bir mahkemei fevkalade olan ve en büyük mahkeme telakki edilmesi lazım gelen Divanıâli'nin makamına hiç bir sebep ve suretle kaim olamaz. Kezalik idarei örfiye kararnamesinin dokuzuncu maddesini aynen okuyorum:

"Divanıharp münhasıran makamına kaim olduğu mahakimi âdiyei cezaiyenin vezaifiyle mükellef olduğundan idarei örfiye ilan olunan mahallin haricinde kâin mahkemede bakılan veya bakılacak olan mahallin mahakimi âdiyesinin salahiyeti dahilinde olmayan bir işe müdahaleye hakkı olamayacağı gibi idarei örfiye altında bulunan mevkiin mahakimi âdiyesinin idarei örfiye ilanından evvel bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere dahi bakamayacaktır" denilmekle Divanıharp'in hem dairei salahiyeti, hem dairei kazaiyesi ve hem de vazifesi tahdit edilmiş oluyor. Mahakimi âdiyenin bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere vaziyetten menedilen Divanı Harp, nasıl olur da en yüksek mahkeme olan Divanıâli'nin deruhte etmiş olduğu bir işe vaziyet edebilir ve o işi görmek ister? Kezalik iddia ve kararnamede müvekkillerimizden vükelalıkta bulunmuş olanların İttihat ve Terakki cemiyeti Meclisi umumisinin azayı tabiiyesinden bulunmaları hasebiyle cemiyetin teşkilatı hafiyesi tarafından ikaı iddia edilen efali cinaiyeye muttali oldukları halde bilerek müzaheret ettikleri dermeyan olunmaktadır. Bu iddia ancak hafi cemiyetlere dahil bulunan ve cemiyetlerin hedef ve gayesini takip edenlere sari ve şamil olabilir. Yoksa mücerret vükelâyî devletin İttihat ve Terakki Cemiyeti meclisi umumisi azayı tabiiyesinden bulunmaları keyfiyeti azayı cemiyetten bazıları tarafından hafiyen teşkil edildiği farzolunan cemiyeti hafiye mensubiyetlerine delalet edemez. Zaten bu sebebe mebnidir ki, böyle bir iddia ve isnat ne iddianame ve ne de kararnamede mesbuk değildir. Farzımuhal olarak İttihat ve Terakki meclisi umumisinde azalık sıfatını iddia-i vakiin sübutuna bir sebebi kafi addetsek bile anasırı muhtelifeden mürekkep olan İttihat ve Terakki meclisi umumisi bilûmum azasının da mefruz cemiyeti hafiye müzaheretlerini kabul etmek lazımgelirdi. Filhakika bir müzaheret tarzından olan bu isnat, Divaniyea mebusu merhum Fuat Bey tarafından ita edilip vükelânın Divanıâli'ye sevki hakkındaki takrir muhteviyatında da mevcut bulunuyordu ve bu isnat ile beraber ayrı ayrı bir takım efali cürmiye atfedilmiş olmasına nazaran içtimai ceraim kaidei kanuniyesi mucibince bu ceraimin Kanunu Esasi mucibince Divanıâli huzurunda rüyeti muktazidir. Müsaade buyurulursa Sadettin Bey devam etsinler.

Sadettin Ferit Bey (Dâva vekili) - Divaniye mebusu merhum Fuat Bey tarafından verilmiş olan takrir Meclisi Mebusan zabıtnamelerinde muharrerdir. Orada hatırı âcizanemde kaldığına göre on veya on iki bent üzerine o kadar şümüllü ve o kadar umumi surette düşünülmüş ve yazılmıştır ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şu memlekete ika ettiği taavvur olunan veyahut tasavvur edilebilecek olan tekmil ef'ali ihata etmiş ve tamamıyla Kanunu Esasi'nin hududu dairesinde düşünülerek gerek vükelânın Divanıâli'ye merbutiyeti dolayısıyla onlar hakkındaki aksamın ve gerekse efradı ahaliden bulunan diğer kesianın yine bu müşterek bulunulan fiilden dolayı anlara tebaan Divanıâli'de muhakemesinin icrası lazım geleceği dermeyan edilmiş ve uzun uzadıya teşrih ve izah olunmuştur.

Yine Meclisi Mebusan zabıtnameleriyle ve netayici fiiliyesiyle sabit olduğu veçhile o tahrir kabul edilerek tahkikat vazifesini icra edecek olan şubei mahsusasına havale olundu, tahkikat icra edildi ve şu tahkikatın icrasıyla isnat edilmiş olan efaalin bugün heyeti muhteremenize, divanı celilemizde mevzuubahis olan ancak bir kısmıdır. Bu cihetin tahkiki dahi yine bu şubede mevzuubahis bulunmuştur. Şubei tahkikiye malumu âlinizdir ki, bir cüzüdü ve cüzü ise ya bilfiil mevcut veya bilkuvve mevcut olan bir külün parçasıdır. Fer'idir. Tabiri mahsus ile demin refikı muhteremim Celâlettin Ârif Beyefendi tarafından bir heyeti istintakıye şeklinde gösterilmiş olan bir heyeti tahkikiyedir, tahkik ise istintakın şekli umumisi olmak üzere doğrudan doğruya Divanıâliye nisbet olunmakta tereddüt edilmeyecek mertebededir. İşte bu suretle bu davaya Divanıâli vaz'ıyet etmese bile bir dava bir mahkemede derdesti tetkik ve tahkik iken aynı davanın başka bir mahkeme tarafından tahkik tetkik ve rüyetine mesağ'ı kanuni yoktur. Şu müselleme ve Kanunu Esası'nın yirmi üçüncü maddesine mütenit olan şu vazife hiçbir nazariye ve hiçbir içtihadı şahsı ile tağyir edilemez. Kararnamede müekkillerimizden bazı zevat tarafından esnayı tahkikte şu vazife meselesinin dermeyan edilmiş olduğu zikrediliyor ve esbabı mucibesile şu talepleri reddediliyor. Tabiidir ki esnayı tahkikte dermeyan olan bu itirazı mütekaddemin reddi üzerine bir itiraz, bir vaziyeti kanuniye almak ihtimali yoktur. Çünkü Divanıharbi mahsusun şu noktai nazarı da ne şekilde, yani bu heyeti tahkikiye mukarreratını ne derece üzerine tetkik etmek imkânıyla mücehhez bulunduğu malum değildir. Binaenaleyh hukuku umumiyyeden ve mahkemenin salahiyetinden bahsetmeği tabiidir ki, bugün mahkemei âliyeniz huzurunda ispatı vücut etmeye talik etmiş bulunuyorlar. Efendim, Kararnamede; vükelânın vazifelerinden mütevellit bir cürmü siyasileri olursa Divanıâli'ye sevkolunurlar ve doksan ikinci madde ile Kanunu Esası'nın otuz üçüncü maddeden evvel eğer otuz birinci maddeyi tetkik etmiş olsa idiler, demin refikı muhteremim Celâlettin Ârif Bey tarafından pek vâkıfane arzedilmiş olan otuz birinci maddede vükelânın ne gibi ahvalden dolayı Divanıâli'ye sevki lazım geleceği musarrah bulunduğunu tahattur eder ve otuz üçüncü maddeye temas etmek lüzumunu hissetmezdi. Halbuki otuz üçüncü madde yine heyeti tahkikiyenin vazife iddiasını red yolunda ittihaz ettiği kararı teyit etmiyor. Efendim, madde gayet sarihtir, orada vükelânın vazifei memuriyetinden hariç sırf zatlarına ait denilmiştir. Şimdi burada kanunun istimal ettiği bir kelimeyi herhalde imale etmek, ihmal etmemek muktaziyatı kanuniyyeden olduğu gibi vazifei memuriyetlerinden hariç demekle vazifei memuriyetleri dahilinde bulunan ahvalin Divanıâli'ye aidiyeti tekrar teyyüt ettikten sonra sırf zatlarına ait, yani bir cürmü şahsi, eşhası adiyeyi saireye vukubulan taarruzları; mesela vükelâdan birisinin yolda birisine bir tokat atması, tahkir etmesi, yahut o şahsa ait olarak bir sahtekarlık fiili irtikap etmesi gibi ahval ki, bu fiil o memurdan yani o zattan sanati memuriyeti itibarıyla değil, sıfatı zatiyesi itibarıyla sadır olmuş bulunuyor. Yoksa vazifei memuriyeti itibarıyla yapılmasına veyahut yaptırmamaya dikkate mecbur bulunduğu ahvalı yaptırmaması gibi eşhası saireye karşı vukubulmuş olan ceraim, otuz birinci madde mucibince doğrudan doğruya Divanıâli'ye aittir. Heyeti tahkikiyenin şu fiilde cürmü siyasi mahiyeti tasavvur etmesi bizce zayıf bir nazariye halinde kalmış oluyor. Çünkü bunu def ve red yolunda doksan ikinci maddeye temessük etmişler. Doksan ikinci madde; vükelâ ile mahkemei temyiz rüesa ve azasının ve zat ve hukuku şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hali muhataraya ilkaya tasaddi eyleyenlerin muhakemesine attır; deniliyor, binaenaleyh vükelânın Divanıâli'ye gitmesi lazım gelir. Ve dava şu şekli siyaside olmasıyla mukayyettir. Buraya kadar izah ettiğimiz nazariyelere heyeti tahkikiyenin maksadına vusul arzusuyla vasıl oluyoruz. Halbuki bu madde Divanıâli'nin teşekkülüne taallük ediyor ve faslı Divanıâli deniyor. doksan ikinci madde orada başlıyor. Evvela Divanıâli'nin sureti teşekkülünden bahsediliyor sonra da deniliyor ki: "Vazifesi vükelâ ile mahkemei temyiz rüesa ve azasının ve zat ve hukuku şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hali muhataraya ilkaya tasaddi eyleyenlerin muhakemesidir." Bu fıkrada evvela vükelâdan bahsediliyor; demek ki, Divanıâli'nin vazifesi evvela vükelâyı muhakeme etmektir. Şu kaydı mutlak tabiidir ki, vükelânın Divanıâli'de muhakemesini istilzam eden hususattır. Evet, Divanıâli'nin vazifesi 31'inci maddenin sarahati ve 33'üncü maddenin teyidi ile vükelânın Divanıâli huzurunda rüyet edilecek davalarını rüyet ve tetkik etmek, ikincisi mahkemei temyiz rüesa ve azasının muhakemesidir. Malûmuâlinizdir ki, Mahkeme-i temyiz ümmülmahakimdir, onun fevkinde bir mahkeme yoktur. derecat itibarıyla mehakimi rüesa ve aza ve eczasının nerede muhakeme edileceği malûm ve musarrahtır. Mahkemei temyiz azasının fevkinde bir mahkeme bulunmadığından ve onlara tevdi edilmiş olan vezaif ruhu adalete teması tam halinde bulunduğundan gerek kasdı mahsus ile, gerek vazife memuriyetini suiistimal neticesi

olarak ika edilmiş olan cürmden mütehassıl zararı telafi etmek için başka bir makam kalmadığından...

Reis - Bunlar malûm şeyler müekkillerinize ait olan vukuattan bahsediniz.

Sadettin Ferit Bey (Devamla) - Binaenaleyh şu noktâ nazardan mahkemei temyiz azasının vazife ve memuriyetlerinden münbais olan fiilleri yine Divanî'ye girecektir. Diğer hususattan dolayı tatvili makale lüzum görmüyorum. Şimdiye kadar irat etmiş olduğumuz şu vazifei itirazı vükelâyı sabıkai devletten bulunmuş olan müekkillerimize ait gibi görüyoruz. Fakat esas itibarıyla Divanî'ye ait olmayan bir fiil ile tecrim edilmiş olan, hemfiil addedilmiş bulunan zevatın ef'alinde zimethal olmak üzere bulunurlar. Tabiidir ki, hazırı bilmuhakeme olan değil, doğrudan doğruya faili asil gibi itham edilmiş vükelâ da bulunuyor. Fer'an zîmethal olmak itibarıyla şu cürmün müekkillerimizi ızzar etmek ihtimali olsa dahi evvelce de arzedilmiş olduğu üzere fer'iyet itibarıyla cürmün mahalli tetkiki, mahalli rüyeti Divanî olunca bundan mürtebit olmak dolayısıyla Divanî'ye zaten Divanî'harb'e merbut olmadığı tasavvur edilen zevatın dahi şu hakkımızı dermayan etmeye hakları olacağı derkârdır. Çünkü Divanî davaya vaziyet etmiş ve davayı rüyete başlamış ve en büyük mahkeme olmak dolayısıyla tekmil deaviyi rüyet etmesi lazım gelir. Adaletin salim bir sûrette ve tarikı kanunide cereyan etmesi için böyle olmak icap eder. Reis Paşa hazretleri, refikı muhteremim Celâlettin ?rif Beyefendi tarafından mukaddemede arzedildiği veçhile divanı muhteremenize karşı emniyet ve itimat nØmütenahidir, fakat bizim bir vazifei kanuniyemiz var ki, müvekkillerimiz hakkında yapılacak muhakemenin herhalde mercii mahsusunda ve onlar hakkında verilecek hükmün ve o hükmü ita ile mükellef olan zevat tarafından verilmesini talep etmektir.

MAHKEMENİN SELAHİYETİ MESELESİ

Reis Paşa hazretleri, bizim bu vazifei itirazımız esasen bu davayı heyeti muhtereme rüyet ediyor diye değildir. Heyeti muhteremeniz bizi yeni dinliyor. ihtimal bizim tarafımızdan vaki olmamış olsa bile doğrudan doğruya mahkeme tarafından da nazarı dikkate alınabilir. Bu cihet heyeti tahkikiyede mevzuu bahis olmuştur ve biz de bu hakkı her zaman dermeyen etmek vaziyeti kanuniyesini haiz bulunmuş oluyoruz ve bunu şimdi dermeyen ediyoruz ve diyoruz ki: heyeti muhteremeniz kendi huzuruna gelen şu davayı rüyete salahiyettar olmadığına karar ita buyursun. Çünkü malumu âlinizdir ki, mahakimin derecata taksimi büyük bir kaideye, büyük bir hikmete müstenittir. Mahkemei muhteremenizden sâdır olacak mukarreratın divanı devletlerinin teşkiline dair ilan edilmiş bulunan kararname ile müeyyettir. Binaenaleyh divanınızın kudret ve salahiyeti hükmiyesi pek vasi ve pek katidir. Fakat bu salahiyet ve katiyetlerin hadiseye keyfiyeti tatbikini takdir edecek bir divanı umumi bir mahkemeyi tarih ve bütün bunların fevkinde her ferdin icraatını cerh veya muaheze edecek bir de mahkemeyi kübra vardır. İşte biz de bir taraftan halifei zîşaniyle milyonlarca afradıyla tamamii ahkâmını muhafazaya yemin ile teyit edilen Kanuni Esasımızın muvaceheî maddisinde, diğer taraftan Mahafetallah terkibile telhis olunan bütün mukaddesatın huzuru manevisinde tarihin heyeti celilenize tahmil ettiği en ağır vazifei adaleti ifaya davet ediyoruz ve davanın heyeti celilenizin salahiyeti haricinde bulunduğundan bahsediyoruz.

Mahmut Mahir Efendi (Dava vekili) - Efendim. Sadettin Ferit Bey, içtimai ceraimden bahsettiler, ezcümle müvekkilim İbrahim Bey, vazifei memuresinden mutevellit siyasi ve gayri siyasi birtakım ceraimden dolayı Divanî'nin heyeti tahkikiyesine, yani Meclisi Mebusan'ın şubei mahsusasına celbolunuyor. Makamı iddianın kararnamesinde Divanî'nin vazifesine tecavüz edilmeyeceğinden bahsedildi. Demek ki, müvekkilim İbrahim beyefendi'ye mahkemei âliyelerine sevk edilen cürümden maada, bir cürüm isnat olunuyor. Şu halde kendilerinde içtimai ceraim var demektir. Ceraimi içtimaiye halinde mecmu ceraimin kâffesi birden muhakeme edilir. onların en ağırı hakkında hüküm sâdır olur. En ağır cezayı müstelzim olan hüküm, diğerlerinin yerine kaim olur. Yoksa ceraim tefrik edilerek bir kısmı bir mahkemede, bir hükme iktiran, diğeri diğeri bir mahkemede bilmuhakeme hükme iktiran etmek yani, ayrı ayrı cürümler için ayrı ayrı hükümler vermek caiz olmaz. Binaenaleyh kendileri haklarında diğeri mahkemede derdesti rüyet olan bir dava için madem ki Divanî'ye ait olan davaya mahkemei âlileri vaziyet edemiyor, diğeri bir mahkemenin vaziyet etmiş olduğu bir cürme vaziyet etmemek icap eder. Çünkü bu halde, yani içtimai ceraim halinde tetkiki ve ayrı ayrı muhakemesi kanunen caiz olamaz.

Cemal Mollâ Bey - Reis Paşa hazretleri, bendeniz de refikî muhteremime iştirak ediyorum. Diğer bahisler kendi şahsıma ait bazı mülâhazattan ibarettir. Vazife meselesini tekrar ediyorum.

Mustafa Nazmi Bey (Müddeiumumî) - Dermeyan edilen vazife ve salahiyet meselesi hakkında bendeniz de noktâi nazarımı arzedeceğim. İcrası talep olunan muhakemenin (işitilmiyor sadaları) Bu Divanıharb'e mi, yoksa Kanuni Esasi'nin tayin ettiği Divanıâli'ye mi aittir. Bu cihetin tayini isnat olunan cürümlerin umuru memureden münbais olup olmadığıнын tayinine mütevakıftır ve kararnamede ve ithamnamede iddia olunan cürümler memuriyet itibarıyla tahaddüs etmemiş, merkezi umumide ve merkezi umuminin içtimai umumisinde tahaddüs etmiş ceraimden dolayıdır. Şu halde, sureti sevki dava vazifei memureden münbais olmak üzere telakkiye müsait değildir. İbrahim Bey hakkındaki ceraimi içtimaiye meselesi henüz malûm değildir. Bazı evrakın, Meclisi Mebusan'dan müddeiumumilik makamına gönderildiğini haber verdiler. Eğer bu cürmün hini muhakemede vazifei memureye taallûku tahakkuk ederse, olvakit nazarı dikkate alınabilir. Vazife ve salahiyet meselesi katiyen mevzuubahis olamaz. Fakat hali hazır itibarıyla bu mahkemei âliyenizin dairei salahiyetindedir. Çünkü sevki dava şundan ibarettir. Kararnamede kıraet olunan sırf şahsi ceraimdir. Eğer hini muhakemede öyle olmadığı tahakkuk ederse olvakit nazarı dikkate alınabilir.

Reis - Lazım gelen tahkikatın ifasından sonra kararımızı tebliğ edeceğiz. Perşembe günü saat birde inşallah ikinci muhakemeye mübaşeret ederiz.

BİRİNCİ MAHKEMENİN SONU

Divanıharp cezayı mucip beş fiile istinat ederek, devlet nazırlarından sadrazamı, harbiye nazırını, bahriye nazırını ve maarif nazırını idama mahkûm etmiş ve aynı kabineye dahil olup mahkeme huzuruna bizzat çıkmış olan telgraf nazırını beraet ettirmiştir.

Mahkûmların suçsuz olduğunu ve hâkimlerin işledikleri cinayeti memleketin efkârı umumiyesi ve bütün dünyanın nazarları karşısında ispat için bu beş fiili sırasıyla tetkik etmek kifayet edecektir.

Madde 1 - Divanıharp'te rüyet olunan muhakemat neticesinde tahakkuk eden Trabzon, Yozgat, Boğazlıyan taktik cinayetinin İttihat ve terakki erkanından bulunanlar tarafından tertip ve icra ettirildiği ve esnayı müdafaada dermeyan olunduğu gibi mezkur cinayetin vukuundan sonra haberdar olanlar bulunduğu farz olunsa bile ittiladan sonra dahi men'i tekerrür ve evvelkilerin mütecasirleri hakkında birgûna teşebbüsatta bulunulmamış olması.

Evvela: Eğer cinayetlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti reisleri tarafından tertip ve icra edildiğinin anlaşılmış olduğu iddia ediliyorsa, kararda bunların kimin tarafından ve ne şekilde tertip ve icra edildiği zikredilmemektedir. Mantıkan hep faraziyelere istinat edeceğiz. İddia edilen bu muameleler İttihat ve Terakki Cemiyeti azaları tarafından şahsen yapılmış veya devlet memurlarına nüfuz ve tesir edilmek suretiyle yaptırılmıştır. Eğer bunlar şahsen yapılmışsa, bu takdirde şahsen işlenen bir cinayetten dolayı bütün fırkanın ve hükümetin de mesul tutulmalarına tabiidir ki, lüzum yoktur. Bilakis devlet memurlarına nüfuz ve tesir yapıldığı iddia edilmek isteniyorsa, bu takdirde İttihat ve Terakki komitesi azasının hükümete karşı müşevvik ve muharrik mevkiinde olmadığı da tabidir ve bütün mesuliyet de bu nüfuz ve tesir altında hareket etmiş olan memurların üzerine düşmektedir.

SUÇSUZLAR MAHKÛM EDİLİYOR

Üçüncü bir imkân da, İttihat ve Terakki Komitesi azasının hükümet memurlarıyla birlikte hareket etmiş olmasıdır. Bu takdirde ise gerek cemiyetten dolayı birlikte hesap sorulması ve bunların mahkûm edilmesi lazım gelir. Buna mukabil mahkûm edilen kabine azaları arasında, Ermeni tehcirleri esnasında Suriye'de bulunan ve binaenaleyh bu işlerle hiçbir alakası olmayan Bahriye Nazırı Cemal Paşa da vardır. Kendisine bilakis Ermeni cemaatler o mıntıkalara gönderilen Ermeni muhacirlere gösterdiği iyi muamelelerden dolayı müteaddit defalar şükranlarını bildirmişlerdir.

Maarif Nazırı Doktor Nâzım Bey, mütarekeden ancak üç ay önce kabineye girmiş ve kabinenin tehcir münasebetiyle aldığı tedbirlere hiçbir suretle iştirak etmemiştir. Bu noktalar hiç nazarı itibara alınmadığı için, harp divanının isimleri kendisine bildirilmiş olan şahsiyetleri hiçbir delil aramaksızın, doğrudan doğruya ölüme mahkûm ettiği anlaşıyor.

Saniyen: Mahkûmiyet sebebi olarak - müdafaaya göre cinayetlerin ikaından sonra bundan haberdar olan kimseler varsa bunların bu cinayetlerin tekerrürüne mani olmadıkları ve failer aleyhine hiçbir teşebbüste bulunmadıkları ileri sürülmüştür. O sırada İstanbul'da bulunmayan Cemal Paşa'nın bundan başka bu hadiselerle doğrudan doğruya hiçbir münasebetleri olmayan Maarif, Ticaret, Evkaf, Nafia ve Harciye Nazırları gibi şahsiyetlerin sonradan öğrenmiş oldukları fazedilebilir. Bu şahsiyetlerin malûmat edindikten sonra, mani olmak için hiçbir teşebbüste bulunmamış olmaları mahkûmiyet için bir sebep olarak kabul edilmektedir. Bir kere mahkûmlardan Cemal Paşa bizzat Suriye cephesinde kumandanlık ederken iddia veçhile Boğazlıyan ve Yozgat'ta işlenen cinayetlere nasıl mani olabilirdi. Sonra o zaman kabineye dahil olmayan Doktor Nâzım Bey ne yapabilirdi? Mahkûmlar arasında Cavit Bey de bulunuyor. Bu zavallı da harp ilanı yüzünden kabinede hâkim olan noktai nazar ihtilafı neticesinde istifa etmiş ve Ermeni tehcir hareketi tamamıyla bittikten sonra sırf benim ısrarım üzerine ve vatana hizmet etmek maksadıyla yeniden kabineye girmişti. Gerek Doktor Nâzım Bey ve gerek Cavit Bey hadiselerin vukuu sırasında hususi birer fertten başka bir şey değildi. Şu halde, hususi fertlerden birine verilen cezanın bu maznunlara da verilmesi lazım gelirdi.

DAHİLİYE NAZIRININ VAZİYETİ

Şimdi meseleye ithal edilmiş olan diğer nazırlara ve özellikle Dahiliye Nazırına gelelim; Yukarıda da işaret ettiğim gibi Ermenilerin sevkıyatı esnasında işlenen bazı cinayetlere onların ikaından sonra haberdar olmuşum. Derhal tekerrürüne mani olmak ve suçluları cezalandırmak için icap eden tedbirleri aldım. Bu tedbirlerin neticesi olarak failerin bir çoğu ölüme mahkûm edildi ve bir kısmı da muhtelif cezalar yedi. Dahiliye Nezareti derhal Anadolu'nun muhtelif yerlerinde tahkikat yapmak ve tehcir sırasında işlenen cinayetlerin failerini hemen mahalli mahkemelere ve Divanıharplere teslim etmek üzere memleketin en yüksek memurlarından mürekkep dört tahkikat komisyonu göndermiştir. Bu şahıslar acaba vazifelerini yapmamışlar mıdır? Eğer yapmadılarsa onların da mahkeme huzuruna çağrılmaları icap ederdi. Temyiz mahkemesi ve cinayet mahkemesi reisleri kezalik şûrayı devlet azaları bugün müstantik karşısında ifade vermediklerine ve mesul tutulmadıklarına göre bunların vazifelerini yapmış olduklarına kani olmak icap eder. Bu halde, Dahiliye Nazırı da hadiseleri öğrendiği zaman faileri derhal takip ettirmiş ve tekerrürüne mani olmak için icap eden tedbirleri almıştı. Binaenaleyh birinci madde için ademi mesuliyet kabulü lazımdır.

UMUMİ HARB'İN İLANINDAN KİMLER MESULDÜR?

Madde 2 (aynen). - Reisi umumi sadr-ı esbak Sait Halim Paşa, seferberliğin bidayetinde sahilhanesine davet eylediği merkezi umumi azalarına harbe iştirak etmek pek muhataralı olduğu ve devlet için en iyi vaziyetin bitarafılık olacağı hakkında izahat ita ve delail irae eylemiş olduğu halde kabul ettiremediğinden harbe iştirak edilmiş olduğunun meclisi mebusanda ita eylemiş olduğu ifadatı mazbutası münderecatından anlaşılması ve İttihat ve Terakki murahhası mesullerinden Rıza Bey'in esnayı muhakemesinde Trabzon'da teşkil olunan çetelerden ilanı harbı beklemeksizin Rusya memaliki dahiline sevkettiği eşhas vasıtasıyla tecavüzatta bulunduğunu itiraf etmesi ve harbin meclisi vükelaca tahtı karara alınmaksızın ilan ettirilmesi üzerine ol zaman Maliye Nezaretinde bulunan Cavit Bey'le Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ve Posta ve Telgraf Nazırı Osman ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbistani efendilerin istifaları delaletleriyle harbin heyeti mesulei vükelânın kararları ile ilan edilmeyip, İttihat ve Terakkice mültezim ve tasammüm olması hasebiyle ihtiyar olunmuş idüğü. Bir kere seferberlik bildirilirken hiçbir zaman harbe iştirak mevzuubahis olmamış ve böylece bir toplantıya iştirak için hiçbir zaman davet vaki olmamıştır. Eğer Sait Halim Paşa bunu hakikaten söylemişse son şayanı teessüf hadiseler yüzünden fikirlerinin teşevvüş etmiş olduğunu kabul etmek icap eder. Seferberlik başlarken Nazırlar arasında bunun umumi mi, mahdut mu, yoksa mahalli mi olması icap edeceği meselesi doğmuştur. Harbiye Nazırı umumi seferberliği teklif etmişti; Nafia Nazırı Mahmut Paşa ve Maliye Nazırı Cavit Bey bunun aleyhinde idiler. Fakat Enver Paşa teklifinde ısrar ettiğinden, onlar da umumi seferberliği kabul ettiler. Türkiye

seferberlikten ancak üç ay sonra harbe girmeye mecbur kalmıştı. Türkiye'nin harbe ne şekilde girdiği de yukarıda etrafiyle izah edilmiştir.

- Fakat böyle bir toplantının yapıldığını kabul edelim, siyasi bir fırkanın veya herhangi bir birliğin azasının hususi bir noktai nazara sahip olmak ve bu kanaati açıkça söylemek hususundaki hakkına hangi kanuna müsteniden mani olunabilirdi. Kanaat ve düşüncülerini serbestçe söyledikleri için ölüme mi mahkûm edilmeleri lazım gelir? Bundan daha manasız bir hüküm tasavvur olunabilir mi?

HARİCİ SİYASETTEN MESUL OLANLAR

Harici siyasetten doğrudan doğruya sadrazam ve Hariciye Nazırı mesuldürler. O sırada her iki vazifeyi de Sait Paşa aynı zamanda üzerine almıştı. Eğer o, noktai nazarı da kendi kanaatıyla telif edemiyor idiye, üç ay sonra harp içtinabı kabil olmayan bir hal aldığı zaman niçin istifa edip çekilmedi? İstifa etmediğine göre onun da harbe iştirak lüzumuna kani olduğunu kabul etmek icap eder.

Saniyen: Rıza Bey'in harpten önce Rusya'ya çeteler gönderildiğini itiraf ettiğinden bahsedilmektedir. Mütakait bir zabıt sıfatıyla prensiplerine sadık olan Rıza Bey - birçok emsalleri gibi - seferberlik başlangıcında fırka ile olan münasebetlerini kesmiş ve bir harp ihtimalini düşünerek kendini harbiye nezareti emrine hazır tutmuştur. Bütün bu gibi zabıtlara kolorduların resmi olmayan makamlarında vazifeler verilmiştir. Harp başlangıcından evvel her kolordu hazırlıklarda bulunmak üzere düşman tarafına casuslar, muharrirler ve diğer şahısları göndermek hakkını haizdir. Bu gibi şahıslar yakalandıkları takdirde, düşman devlet tarafından ceza görürler. Fakat kendi ordusunun sonraki harekâtını teshil eden kimselerin kendi devleti tarafından ölüme mahkûm edildiğine hiçbir devletin tarihinde tesadüf etmeye imkân yoktur. İşte bu vak'a da bizim tarihimizde vuku bulmuştur ve hem de tarihimizi lekeleyebilecek bir şekilde.

İDAM İÇİN İLERİ SÜRÜLEN DELİL

Salisen: Harp, Nazırlar Meclisi'nin kararı olmaksızın ilan edilmiş olduğundan, nazırlardan Cavit Bey, Mahmut Paşa, Oskan Efendi ve Elbestani Efendi istifalarını vermişlerdi. Bundan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin harbi istemiş ve aramış olduğu neticesini çıkarmak istiyorlar. İdam için bu bir delil olarak ileri sürülüyor.

Yukarıda hususi bir fasılda zikrettiğim gibi harp de facto ilan edilmiş değildir. Fakat "Göben" Karadeniz'de Rus donanmasıyla çarpıştıktan sonra harp bir emrivaki halini almıştır. Nazırlar Meclisi'nde bu emri vakii önlemek, şimdi dahi harbe girmemek kararı alınmıştır; fakat, Nazırlar Meclisi'nde İtilaf devletlerinin şartlarının kabulü hakkında yapılan müzakerelerde noktai nazar ihtilafları hasıl olmuştur. Şartların kabulü aleyhinde olanlar harbe iştiraki kabul etmiş oluyorlardı.

Sadrazam uzun tereddütler ve sürekli müzakerelerden sonra nazırlar meclisinde alenen ve sarahaten harbe iştirake karar verdiğini bildirdiği zaman aksi fikirde olanlar Kanunu Esasi mucibince istifalarını verdiler. Sadrazam, kabinesini tamamladıktan sonra mesul nazırlar meclisinin kararı üzerine hükümetin programı ilan edildi ve harp ilanı alakalı makamlara bildirildi.

Bütün hadise bu şekilde cereyan etmiş olduğundan harbin mesul Nazırlar Meclisi'nin kararı olmaksızın ilan edildiği yolundaki iddialar açık bir yalandan ibarettir ve hem de sözleri delil olarak kullanılan Cavit Bey ve arkadaşları tarafından meydana çıkarılan bir yalan.

Madde 3 (Aynen). - Sadrı esbak Ahmet İzzet Paşa hazretlerinin ifadatı mazbutalarından istinbat olunduğu üzere Harbiye Nezareti'nden istifa eylemelerinin fırkanın müdahalesi üzerine hasıl olan ihtilaftan müsbais bulunması.

Mahkeme kararının bu maddesi bütün eserin şahikasını teşkil etmektedir; burada hukuki bir görüş siyasi bir görüşle birleşmektedir. Fırkanın müdahalesi yüzünden bir nazır vazifesinden çekildiği için kabinede kalan meslektaşları ölüme mahkûm edilmektedirler. Çünkü bu da idam kararında bir sebep olarak gösterilmektedir. Bu zavallılar bunu yazarken ne memlekette bırakacağı ne de Avrupa'da husule getireceği tesiri düşünmüş değillerdir. Bu kimseler meşruti idareye sahip memleketlerde nazırların makamlarını ekseriya bir fırkanın müdahalesi yüzünden husule gelen noktai nazar ihtilaflı neticesinde terkettiklerini hiçbir zaman iştirmemişlerdir. O

sırada Maarif Nazırı Emrullah efendi, Maliye Nazırı Nail Bey, hatta Hüseyin Hilmi Paşa, cemiyetin müdahalesi neticesinde hasıl olan noktai nazar ihtilafı yüzünden makamlarından çekilmişlerdi. Yukarıdaki kaideye göre bu kabinenin bütün nazırlarının idama mahkûm edilmeleri icap ederdi. Bu madde hakkında fazla söz söyleyecek değilim. Ve noktai nazar ve kanaatlerini izhar etmek işini makamlarını aynı şekilde terk etmiş olan parlamentocu nazırlara bırakıyorum. Böyle gülünç bir netice hakkında ancak onlar hüküm verebilir. Sadece bizim memleketimiz için yeni bir misal olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin müdahalesiyle uyuşmaması yüzünden vazifesinden çekilmiş olan Ali Kemal Bey'i zikretmekle iktifa edeceğim.

KASTEN TAHRİF EDİLEN HADİSELER

Madde 4. (Aynen) - İttihat ve Terakki İstanbul merkezince, iase işlerine memur edilen ve bilahare memuriyeti meclisi umumi ve kongrede kabul olunan İstanbul murahhası Kemal Bey'in teşkil etmiş olduğu evvelden bir heyeti tüccariye ve badehû bazı şirketler ve cemiyetlerle muamelatı ticariyeyi yeddi inhisarlarına alarak halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından serveti umumiyenin eşhası mahdudeye ve salifüzzikir şirketlere intikal ettirilmesi hem birçok Osmanlıların noksanı tagaddiden ya malûl kalmalarına veyahut vefatlarına ve binnetice kuvvayı müdafai devletin tenakusuna sebebiyet verilmiş olduğu ve aynı zamanda hükûmete ait vezaife İttihat ve Terakki İstanbul merkezinin müdahale ettirilmiş bulunduğu 1332 (1917) senesi kongresinde kıraet olunup maattakdir kabul olunan layiha hakkındaki istihaza cevaben Şehremanetinden mevрут tezkerei cevabiye melfutatından müsteban olduğu.

Bu kısmın siyasi hasımlara karşı, delil ve vesika ibrazı lüzumu hissedilmeksizin, sırf propaganda maksadıyla yazılmış olan bir gazete makalesinden aynen alınmış olduğu görülüyor. Kongrenin mevzuubahis olan kararını okumak lüzumu dahi hissedilmiş değildir. Ticari birliklerden, şirketlerden bahsediliyor, fakat bu şirketlerin kimin tarafından kurulduğu, tahdit olunan ticaretin neden ibaret olduğu ve bu tahditlerin şümulü hakkında hiçbir söz söylenmiyor. Şimdi elime geçen İstanbul gazetelerinde aynı şirketlerin hâlâ çalışmakta olduğunu ve ticaretlerine devam ettiklerini gösteren ilanların bulunması şayanı dikkattir. Demek ki, bu ticaret birlikleri ve şirketler hâlâ feshedilmemiş ve mahkemece de hâlâ mesul tutulmamıştır.

Bu kısımda hadiseler kasten tahrif edilmiş ve sinsi bir şekilde değiştirilmiştir. Mahkeme bir vakiya dayanmadan ve muayyen madde zikretmeden İttihat ve Terakki fırkası aleyhine propaganda yapmaktadır. Hakikatte ise bu şirket ve birlikler bu kısımda zikri geçen ve iddianamede esas ittihaz edilen halleri önlemek hususunda bütün kuvvetleriyle çalışmış ve bunda da kısmen muvaffak olmuştur.

Şehremaneti, diğer Avrupa şehirlerinde olduğu gibi, muntazam bir teşkilata sahip olmadığından şehremini ilk harp senelerinde İstanbul salahiyeti murahhası Kemal Bey'i ve arkadaşlarından bazılarını hububat satın almak, ekmeklerin pişirilmesine ve tevziine nezaret etmek üzere kullanmıştır; çünkü. Kemal Bey, komitenin merkezi idaresinin salahiyetli mümessili sıfatıyla muhtelif loncalarla sıkı bir temas halinde idi. Kemal Bey, bu işleri kendi namına ve şahsen görmüştür. Fakat Kemal Bey'in bütün muameleleri şehremanetinin kontrolü altında idi. Kemal Bey ve arkadaşları bu işi milli bir vazife saymışlar ve mukabilinde hiçbir şey beklemeksizin gece gündüz çalışmışlardır. Bunlar gibi düşünmeyen ve şahsiyetlerini tanımayan kimseler, yukarıda verdiğim izahata inanabilecek haleti ruhiyeye malik değillerse bu, hakikatte hiçbir değişiklik yapmaz.

Ekmek satışından tutarını bu anda hatırlayamadığım pek büyük kazanç elde edilmiştir. Mesela 57 paraya satılması lazım gelen bir ekmek 2 paralık sikkeler mevcut olmadığından bu fiyata satılamadığı gibi, 55 paraya da satılamayacağı için 60 paraya satılmıştır. Bu satışlardan büyük meblağlar elde edilmiştir. Alakalı şahsiyetler sahipsiz olan bu parayı bir taraftan iktisadi hayat canlanacak diğer taraftan halkın hayati ihtiyaçları ucuzlatılacak şekilde sarfetmeyi düşünmüşlerdir. Bunun içindir ki, hususi sermayelerle şirketler kurulmuş ve sahipsiz olan bu para da, sonradan elde edilecek kazançlarla bir İslam bankası için sermaye temin etmiş olmak maksadıyla bu şirketlere yatırılmıştır.

Kemal Bey ve arkadaşları bu suretle hareket etmekle mahdut kimselerin iştirak ettiği bu şirketlerin servetini arttırmak değil, bilakis şirketlerin servet biriktirmelerine mani olmak istemişti; işte bunun içindir ki, birçok şahıslar kendilerine düşman olmuştur. Bu düşmanlar

arasında her türlü insanlar bulunuyordu: Müslüman, Hristiyan ve Yahudi tüccarlar ve müteşebbisler. Yalan haberler yayarak efkârı umumiyeyi tahrik etmek hususunda bunlar Divan-ı Harp'ten ziyade çalışmışlardır. Bu dedikodular o sırada kongre halinde toplanmış olan İttihat ve Terakki Komitesi'ni fırkanın en tanınmış bir azası aleyhine yapılan ithamları tahkik etmeye ve Kemal Bey'den izahat istemeye sevk etmiştir. Tahkikat bitirilip verilen izahat da öğrenildikten sonra, Kemal Bey'in sırf şahsi gayreti ile vücuda getirmiş olduğu bu teşebbüsleri tasviben tanımak icap etmiştir. Suiistimal yerine yirminci asırda emsaline az tesadüf edilir bir fedakârlık ve paraya kıymet vermemek görülmüştür. Sonradan bütün izahat vesikalarıyla birlikte broşür halinde neşredilmiştir.

Bu vakanın da yukarıda ana hatları gösterilen şekilde cereyan etmiş olduğunu binlerce İstanbullu teyit edecektir. Bugün Bahriye Nezareti'nde bulunan ayan azası Salih Paşa da bu dedikodular tesiri altında kalarak benden izahat istemişti. Bu izahatı Kemal Bey'den aldıktan sonra onun teşebbüslerini takdir etmiş ve bu kadar çok kimse tarafından bilinen bir işte suiistimal mevzubahis olamayacağını söylemiştir.

Muhakeme esnasında idare merkezi azalarının ısrarlarına rağmen, Kemal Bey'den bu hususta izahat istenmemiş olması şayanı teessüftür. denilebilir ki, Divan-ı Harp de neticede kongre gibi tasvip etmek mecburiyetinde kalmaktan korkmuştur; çünkü yukarıda zikredildiği gibi, hakikaten bütün düşmanlığa ve hasımlığa rağmen şirketlerin hâlâ devam edişi yaptıkları muamelelerin temiz ve lekesiz olduğunu göstermektedir.

Fakat bütün bu meseleyi Divan-ı Harbin tahrifen tasvir etmiş olduğu şekilde kabul edelim. Bu takdirde Kemal Bey'in şahsi hareketlerinden dolayı kabine azalarını ve bilhassa bizzat muameleler aleyhinde olmamakla beraber bunların şekli aleyhinde bulunmuş olan zavallı Cavit Bey'in idama mı mahkûm edilmesi icap ederdi; adalet böyle mi tecelli eder?

Madde 5 (Aynen) - Şeyhülislam esbak Musa Kâzım Efendi'nin Meclis Âyanda mahakimi Şer'iyyenin Adliye Nezaretine nakli müzakere olunduğu sırada irat olunan suale cevaben:

"Benim reyimi sual etmeyiniz. Bunu fırka böyle istiyor, böyle olacak" demiş olması ve esnayı muhakemede hususu mezkûru tavzih ve tasdik eylemesi dahi fırkanın devlet umuruna müdahalesini gösterdiği. İşte bâlâda ta'dat olunan mevaddı hamse ve tevatüren şayi olan ve netayicile hususatı saireden devletin umurunda bir kısmı mühimmini vükelâyı devletin rey ve içtihatlarıyla temşit eylemelerine meydan verilmeyerek âmal ve makasidi hususiyeye göre bilmüdahale sevk edilmiş olmaları tahakkuk eylediğine binaen hükümeti Osmanîyenin şekli kanunisini vücuda getiren kuvayı selâse fevkinde dördüncü bir kuvvei tehdiye" bulunduğuydu. Bu kısım da, diğerleri gibi o şekilde kaleme alınmıştır ki, mahkûmların efkârı umumiye nazarında kendilerini kolayca müdafaa ve masumiyetlerini ispat edebilmeleri imkânı verilmemiştir. Divan-ı Harp azalarının asker oluşu teşkilatı esasiye ve fırka meseleleri hakkında hiçbir fikirleri olmadığını göstermeye kafidir; bu itibarla bu bakımdan mazurdurlar. Fakat Divan-ı Harb'in verdiği karar sadrazamın tavassutu ile zatı şahaneye arz edilmiştir ki, bu da sadrazamın bu gülünç meselede iştiraki olduğunu gösterir. Şer'îye mahkemesinin Adliye Nezareti'ne bağlanması devletin icrai kuvvetine taalluk eden bir mesele değildir. Bu devletin esas teşkilatının ehemmiyetli bir meselesidir.

Şer'îye mahkemelerinin ıslahı senelerden beri İttihat ve Terakki Komitesi programına ithal edilen bir meseledir. Fakat Şer'îye mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanması ancak kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra hükümet tarafından nazarı itibara alınmış ve Meclisi Mebusan'daki müzakereler esnasında fırkaya hükümeti takviye etmek imkânı vermiş olmak için bu tadilin programa ithali kongreye teklif edilmiştir. Kongrede, leh ve aleyhte birçok noktai nazarlar ortaya atılmıştır; programa alınmasına büyük bir ekseriyetle karar verilip hükümet de bunu Meclis'e teklif etmeyi kabul edinceye kadar uzun müzakereler cereyan etmiştir.

Hissettiğime göre Musa Kâzım Efendi, o zaman sırf şahsi tereddütler yüzünden tatbik güçlüklerinden bahsetmiştir. Fakat teklif büyük bir ekseriyetle kabul edilince onun tereddütleri de zail olmuş ve beyannameyi kendisi de imzalamıştır. Fakat bir kere aksini kabul ederek kendisinin bu teklife muhalif olduğunu düşünelim. Her nazır bir meselenin leh ve aleyhindeki kanaat ve görüşünü izhar ve müdafaa edebilir ve eğer kendi kanaati lehine rey ekseriyeti temin edemezse, ya ekseriyetin noktai nazarına iltihakla mevkiini muhafaza eder veyahut da kendi noktai nazarında ısrarla istifa eder. Ve kendi görüşü hususunda tam kanaat sahibi ise bu takdirde fırkadan da çıkarak noktai nazarını mecliste ve matbuatta serbestçe müdafaa eder. Şekil kabul edilmedikçe mesele hakkında müzakere cereyan edemeyeceği gibi, bu hususta bir karar dahi verilemez.

Bu tarzı hareket Nazırlar Heyeti'nin, fırkanın ve kongrenin müzakerelerinde olduğu kadar meşruti idareye sahip olan bütün devletlerde de caridir. daha ileri gideceğim: Mesela bir kabine şefi halli Meclisi Mebusan'a ait olan bir esasi mesele hakkında kabine arkadaşlarıyla, ekseriyetin reyini kazanmak suretiyle uyuşmuş ve dayandığı fırkanın da ekseriyetini temin etmiştir. Bu takdirde kabine arkadaşlarından biri veya birkaç bunun aleyhine oldukları takdirde bunlar için ya ekseriyete tabi olmak veya kabineden çekilmekten başka çare yoktur. Musa Kâzım Efendi, birinci yolu tercih etmiş ve mevkiinde kalmıştır. Zavallı Musa Kâzım Efendi! Kendisi bu yüzden uzun seneler için menfaya, diğer arkadaşları da ölüme mahkûm edilmiştir. ...

Divan-ı Harb'in aylarca süren tahkikatından sonra nihayet ortaya atabildiği bu beş cinai madde nasıl benim masumiyetim için kati birer delil ise benim siyasi ve devlet hayatıma taallûk eden muamele ve hareketlerim hakkında yapılacak bütün tahkikat da bir gün benim vatana hizmet etmiş olduğuma şahadet edecektir. Siyasi hayatımda hiçbir zaman hislerime kapılmadım ve hiçbir zaman şahsımı ve arkadaşlarımı düşünmedim. Bir çok kimseler beni eski arkadaşlarıma yumuşak davranmış olmakla itham etmişlerdir; bu tamamıyla yanlıştır! Vatan endişesi ve ammenin selameti icap ettirdiği her halde yalnız fedakârlık tanımışımdır. Benim kanaatime göre memlekette vatanı için daha nafi (yararlı) bir yer işgal etmiş olan bir kimse daha yoktur. Beni yakından tanıyanlar bunu teyit edeceklerdir. Ve beni tanımayanlar da bugün bu hadiseler karşısında teyitlerini esirgemeyeceklerdir.

SON

C'in Kültür Hizmeti

Atatürk

- c Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri
Bülent Tanör
- c Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)
- c Kuruluş (Türkiye 1920 Sonraları)
Prof. Dr. Sina Akşin
- c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I
- c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi II
Prof. Dr. Macit Gökberk
- c Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk
Yunus Nadi
- c Türkiye'yi Sokakta Bulmadık
Faliş Rıfkı Atay
- c Baş Veren İnkılapçı (Ali Suavi)
Bâki Öz
- c Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
- c Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük
Sabahattin Selek
- c Milli Mücadele (Büyük Taarruz'dan İzmir'e)
İsmail Arar
- c Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı
Prof. Dr. Niyazi Berkes
- c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz I
- c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz II
Ceyhun Atuf Kansu
- c Devrimcinin Takvimi
Paul Dumont-François Georgeon
- c Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)
Ali Fuat Cebesoy
- c Sınıf Arkadaşım Atatürk I
- c Sınıf Arkadaşım Atatürk II

- Abdi İpekçi
- c İnönü Atatürk'ü Anlatıyor
Paul Dumont
- c Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev
Kılıç Ali
- c İstiklâl Mahkemesi Hatıraları
Prof. Dr. Niyazi Berkes
- c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I
- c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler II
S. İ. Aralov
- c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları I
- c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları II
Sabahattin Selek
- c İsmet İnönü'nün Hatıraları
Nurer Uğurlu
- c Atatürk'ün Yazdığı Geometri Kılavuzu
George Duhamel
- c Yeni Türkiye Bir Batı Devleti
Bülent Tanör
- c Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları
Prof. Dr. Suna Kili
- c Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli
Falih Rıfkı Atay
- c Atatürk'ün Bana Anlattıkları
Reşit Ülker
- c Atatürk'ün Bursa Nutku
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
- c İslamcılık Cereyanı - I
- c İslamcılık Cereyanı - II
- c İslamcılık Cereyanı - III
M. Şakir Ülkütaşır
- c Atatürk ve Harf Devrimi
Kılıç Ali
- c Atatürk'ün Hususiyetleri
Mustafa Kemal
- c Anafartalar Hatıraları
Ecvet Güresin
- c 31 Mart İsyanı
Doğan Avcıoğlu
- c 31 Mart'ta Yabancı Parmağı
Metin Toker
- c Şeyh Said ve İsyanı
Süleyman Edip Balkır
- c Eski Bir Öğretmenin Anıları
Yunus Nadi
- c Birinci Büyük Millet Meclisi
Kemal Sülker
- c Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu
Prof. Dr. Neda Armaner
- c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk
Fazıl Hüsnü Dağlarca
- c Destanlarda Atatürk, 19 Mayıs Destanı
Yunus Nadi
- c Mustafa Kemal Paşa Samsun'da
İsmet Zeki Eyuboğlu
- c İrticanın Ayak Sesleri
Nuri Conker

c Zâbit ve Kumandan
Mustafa Kemal
c Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal
İsmet Zeki Eyuboğlu
c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nakşibendilik
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c Ermeni Meselesi-I
c Ermeni Meselesi-II

TALÂT PAŞA'nın
HATIRALARI

Dizgi - Baskı - Yayınlayan:
Yenigün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Temmuz 1998

TALÂT PAŞA'nın
HATIRALARI

TALÂT PAŞA

İlksöz
Hüseyin Cahit Yalçın

CGAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.